

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ՅՈՒՋԲԱՇՅԱՆ

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊԱՏԱՌԻԿԸ

Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ն ունեցել է վեց հրատարակութիւն (1793, 1873, 1891, 1904, 1907, 1933 թվականներին), ընդ որում 1873 թվականի տպագրութիւնը կատարվել է Ղ. Ալիշանի, իսկ 1904-ը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի ձեռքով¹: Ղ. Ալիշանը անհրաժեշտ է նկատել զգուշացնել, որ «և ոչ միայն յետ այնորիկ (իմա՝ 1793 թ. հրատարակութիւնից) հանդիպեալ մեր նորոյ օրինակի Պատմութեանս, հարկաւորիմք ըստ առաջնոյն կրկնել զտպագիրս զայս... սակաւ ուրեք ի յայտնի վրիպակսն՝ արարեալ ուղղութիւն և յերիս տրոհեալ Դրուագս զբովանդակ գիրսն...»: Եվ իրոք, հմուտ բանասերը նկատել և ուղղել է տասնյակ վրիպում-աղավաղումներ, իսկ Պատմութեան «Տեսիլն ս. Սահակայ» և նրա մեկնութեան հատվածը խմբագրել-կազմել է «ըստ հնագոյն օրինակաց, որ ի ճառքնտիրս գտանին»: Այս տպագրութիւնը 1891 թ. վերահրատարակվեց առանց խոշոր փոփոխութիւնների «Քանզի յետ նախընթաց (իմա 1873 թ.) տպագրութեան մատենիս ոչ յայտնեցաւ մեզ նոր ձեռագիր, ոչ ինչ և նոր ունիմք աւանդեալ...»: Միակ նորութիւնը այն էր, որ «արարաք տեղափոխութիւն զլիսոց կամ հատուածոց ինչ ի սկզբան Պատմութեանն, որ յէջս 7—14 երկրորդ տպագրին»: Այսպիսով, հիշյալ երեք տպագրութիւնները հենված են մեկ ձեռագրի վրա, հրատարակիչների ներմուծած սրբագրութիւնների հավելումով:

Նախորդների համեմատութեամբ խոշոր առաջընթաց կատարվեց շորրորդ տպագրութեամբ: Բանասեր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը մինչև այդ հանգամանորեն ուսումնասիրել է Փարպեցու Պատմութեան ձեռագրերն ու նրանց հարաբերակցութիւնը միմյանց և անգրանիկ տպագրին², պարզել նրանց մայր օրինակը: Պակաս նախնական աշխատանք չէր կատարել և հրատարակութեան երկրորդ աշխատասիրողը՝ Ստ. Մալխասյանցը. նա մինչ տպագրութեան երևան գալը հրապարակել էր մի շարք արժեքավոր սրբագրութիւններ: Անվանի հա-

1ա. Ղազարայ Փարպեցոյ արարեալ Պատմութիւն, տպագրեալ յամի տեան 1793, ի վենետիկ:

բ. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1873 [ի ձեռն Ղ. Ալիշանի]:

գ. Նույնը, Վենետիկ, 1891:

դ. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Տիֆլիս, 1904:

ե. Նույնը, Թիֆլիս, 1907:

զ. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1933 [ի ձեռն Հ. Գրիգոր Սարգսյանի]:

2 Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը, «Արարատ», 1904, էջ 542—549, հմտ. Նույնի՝ Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւն, «Արարատ», 1891, էջ 147—155:

յազեաների տպագրութիւնը հենված էր, հիմնականում, էջմիածնի մատենադարանի երկու ձեռագրի վրա՝ № 611 և № 1688, որոնք այժմ գտնվում են Երեւանի Մատենադարանում և կրում են 2639 և 1891 թվահամարները³։ Հրատարակիչները նկատի են առել նաև Ղ. Ալիշանի որոշ սրբագրումները, երբ ճիշտ չեն համարել իրենց երկու ձեռագրի տված ընթերցումը՝ մանավանդ Սահակի տեսիլի բաժնում։ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ուսումնասիրությամբ և 1904 թ. հիշյալ տպագրությամբ հաշագիտության մեջ պարզվեց էական մի հարց. Փարպեցու Պատմության անդրանիկ տպագրության հիմք-ձեռագիրը ընդօրինակված է էջմիածնի № 1688-ից (այժմ՝ № 1891), իսկ վերջինս էլ՝ նույն Մատենադարանի № 611-ից (այժմ՝ № 2639), որոշ հավելումներով ու լուսանցազիր սրբագրութիւններով։ Ուրեմն, Փարպեցու Պատմության թվարկած բոլոր հրատարակութիւնների հիմքում ընկած է մեկ մայր օրինակ՝ իր երկու ընդօրինակությամբ (Վենետիկի անդրանիկ տպագրության ձեռագիր և Մատենադարանի այժմյան № 1891), իսկ այդ մայր օրինակը (№ 2639) գրված է 1672 թվականին (ճիշտը՝ մի քանի տարի անց), Բաղեշում Գրիգոր երեցի ձեռքով (ստացող՝ Վարդան եպս. Բաղիշեցի)։ 1904 թ. հրատարակության գրախոսության առիթով բանասեր Բ. Սարգսյանը կրկին անդրադարձավ առկա ձեռագրերի փոխառնութիւններ⁴։ Նրա հոգւածից պարզ դարձավ, որ Վենետիկում կա Փարպեցու Պատմության երեք ձեռագիր (№ 1206, 1088, 129), ընդօրինակված 1781 (№ 1088), 1782 (№ 1206) և 1784 (№ 129) թվականներին։ Գրչագրերից երկուսը (№№ 1088 և 1206) գրված է Գևորգ Պալատեցի Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռքով, իսկ երրորդը (№ 129) ընդօրինակված է հիշյալ № 1206-ից։ Ընդ որում, ըստ Բ. Սարգսյանի ապացույցների, վերջինս էլ հենց հիմք է դարձել վենետիկյան անդրանիկ տպագրության։ Վենետիկի № 1088 ձեռագիրը ընդօրինակված է էջմիածնում (1781 թ.), մինչ № 1206-ի ընդօրինակման տեղն ու մայր օրինակն անհայտ է, իսկ Բ. Սարգսյանի եզրակացությամբ այն կա՛մ № 1088-ից է արտագրված, կա՛մ «լաւ ևս՝ երկուքն ալ իրարմէ տարբեր գրչագրերէ ընդօրինակուած են»⁵։ Այսպիսով, իրականութիւնն այն է, որ Փարպեցու Պատմության հնագույն օրինակը, գուցե և առ այսօր եղածների մայր օրինակը, 1672 թվականին ընդօրինակվածն է (Մատենադարան № 2639), որի հիմքում ընկած է եղել մի «հին արինակ», նորոգվելուց հետո էլ՝ պակասավոր⁶։

1904 թ. հրատարակության աշխատասիրողները իրենց կազմած բնագիրը վերջնական չեն համարել և գրել են. «Ընթերցողին մնում է հավատալ մեր հավաստիացմանը, մինչև որ լույս տեսնի Փարպեցու մի նոր ֆենադատական հրատարակութիւն...»⁷։ Հիրավի, Բ. Սարգսյանի և Ն. Բյուզանդացու գրախոսութիւն-քննութիւնները ցույց տվին, որ այդ հրատարակութիւնը կամա թե ակամա՝ սխալաշատ է, Բյուզանդացու խոսքով «կատարեալ ուսումնասիրութիւնն կարող էր սրբագրել զայնոսիկ 400 անգամ, միտ ղնելով մատենա-

3 Նոր հրատարակութիւնը նշանակալի նպաստ բերեց և Ն. Բյուզանդացու քննութիւնը (տե՛ս նրա՝ Ղազար Փարպեցու Պատմութեան հայոց Յառաջարան, փորձ կարգադրման յետևառաջ հատուածոցն և ցուցումն տեղեաց, յորս թուղթ անկեալ է ի սկզբնագիր օրինակէն, «Էմամ», 1896, գիրք Բ, էջ 309—328)։

4 Բ. Սարգիսյան, Երկու խօսք Ղ. Փարպեցու նոր տպագրութեան առթիւ, «Բազմավէպ», 1905, էջ 52—62, 129—133։

5 Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 58։

6 Հիշատակարանը տե՛ս 1904 թ. հրատ. Առաջարանում, էջ 5։

7 Նույն տեղում, էջ է։

գրին լեզուին յատկութեանց եւ պատմութեան ընթացքին»⁸։ Բայց միաժամանակ նկատելու է, որ «միտ գնելով» անհնար էր հարթել Առաջաբանի ու Ա. գրքի բացորոշ ետևառաջությունները, ակներև ընդհատումները և այլն։ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի հրատարակությունը կոչված էր խթանելու ապագա բնագրագիտական աշխատանքը։ Եվ իրոք, 30-ական թվականներին այդ դժվարին գործն ստանձնեց հայագետ Գրիգոր Սարգսյանը։ Սկզբնապես նա անհրաժեշտ համարեց «ազգիս գիտնոց» ծանոթացնել իր նախնարած սկզբունքներին, իբրև նմուշ հրապարակելով Փարպեցու պատմության Յառաջաբանը⁹։ Նրա ծանուցմամբ «մօտալուտ հրատարակությունս ամենուն կատարելությունները (խոսքը բանասերների ճշգրտումներին է վերաբերում) պիտի ամփոփէ իր մէջ, ջանալով միշտ, կարելի եղածին շարժ ձեռագրաց հեղինակությունը վեր պահել, յարգելով միանգամայն՝ ուր հարկը կը պահանջէ, քաջաբիր բանասիրաց սրամիտ տեսությունները»¹⁰։ Դատելով Յառաջաբանի բնագրից, գիտնականը խկապես ծանր ու մանրախույզ աշխատանք է կատարել։ 1933 թ. լույս տեսավ Փարպեցու Պատմության (ու Թղթի) նրա կազմած բնագիրը, սակայն առանց տարբերությունների ու ծանոթագրությունների, քանի որ «ի մեծագիր անդ տպագրին, ընդ հուպ՝ յընթացս տարւոյս երևելոյ, կարգեսցուք մանր դամենայն ի վայելս բանասիրաց և յարաճուն փառս Հայրենեաց»¹¹։ Յավոք, սպասելի այդ հրատարակության որևէ օրինակ մեզ ծանոթ չէ։

Այս է, համառոտաբար, Փարպեցու Պատմության ձեռագրերի ու հրատարակությունների վիճակն առ այսօր¹²։ Դժվար է պատկերացնել՝ V դարի երկր մինչև 1672 թ. ձեռագրին հասնելը քանի տասնյակ ընդօրինակություններ է ունեցել և ինչպիսի ալլամիսություններով, աղավաղումներով ու «խմբագրում-սրբագրություններով» հասել մեզ։ Ընդօրինակությունների միջոցին առաջացած ակամա վրիպումներն իսկ բավական էին, որպեսզի այսօրվա բանասիրությունը նախնական բնագիրը վերականգնելու մտահոգությունն ունենար։ Մինչդեռ նույնիսկ էջակորուստներ կան։ Այսօր, երբ հիմնականում հավաքված և գերակշիռ մասով նկարագրված են մեր գրչագիր մատյանները, Փարպեցու Պատմության XVII դարից հին և ամբողջական ձեռագիր հայտնաբերելու հույս գրեթե չկա։ Ուստի մնում է մեկ ելք. ձեռագրական հավաքածոներում երևան բերել Պատմությունից բաղված հատվածներ (ցանկալի է՝ XVII դարին նախորդող շրջանից), պրպտել երբեմնի ամբողջական ձեռագրերից պոկված-պահպանված հատակոտորներ (պահպանակ կամ պատառիկ) և, դրանք միմյանց ու առկա ձեռագրերին համեմատելով, բանասիրական քննության զուգորդմամբ քննել-վերականգնել բնագրի աղավաղված տեղիները։ Փորձը ցույց է տալիս, որ այս ուղղությամբ թափված ջանքերը ապարդյուն չեն մնա։ Հայագետ Նորայր եպս. Պողարյանը «Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարանի 1419 թվականին ընդօրինակված № 1 հսկայակերտ Ճառ-

8 Ն. Բյուզանդացի, Քննություն Մալխասեան հրատարակութեանց Ազաթանգեղոսի և Ղազարայ Փարպեցու, «Յուշարձան», 1911, էջ 173։

9 Գրիգոր Սարգսյան, Փարպեցու Յառաջաբանը յղկուած, «Բաղմավէպ», 1932, էջ 444—459։

10 Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 444։

11 Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց..., Վենետիկ 1939, էջ Բ։

12 1907 թվականի «Ղուկասյան մատենաշարով» եղած հրատարակությանը շանդրադարձանք, որովհետև այն վերատպություն է 1904-ի՝ առանց ներածական մասի ու տարբերությունների։

ընտրի» երկրորդ հատորում (էջ 720բ—728բ) հանդիպեց Փարսեցու Պատմության մի ծավալուն հատվածի, որը «գրի առնված է Փարսեցիի ծանոթ առաջին ձեռագրեն երկու և կես դար առաջ»¹³։ Հատվածի և 1904 թ. հրատարակության համապատասխան մասի (էջ 12—28) համադրությունը արգարե նշանակալի նպատակ է բերում Պատմության բնագրագիտական ուսումնասիրությանը, թեև նրանում «ճառքնաթղթերու գրիչներուն հատուկ սովորության համաձայն կատարված են նաև զեղչումներ նշանակալի քանակությամբ»¹⁴։ Մեր Մատենադարանի «Յուցակ ձեռագրացով» հայտնի դարձավ, որ այդ հավաքածոյի № 4803 գրչագրում հատված կա «ի Պատմութենէն Հայոց Ղազարու Փարսեցոյ»¹⁵, գրված XVII դարում։ Այս ուշագրավ տեղեկանքը առիթ դարձավ, որպեսզի մենք գրադվենք այդ ձեռագրի և մասնավորապես Փարսեցու Պատմությունից քաղված հատվածի ուսումնասիրությամբ։ Պարզվեց, որ ձեռագրում եղածը (էջ 78ա—85ա) համապատասխանում է հիշյալ 1904 թ. տպագրության 18₂₁—38₂₆ էջերին, որ մասամբ ընդգրկված է և ն. Պողարյանի հրատարակած քաղվածում (էջ 18—28)։ Պակաս կարևոր չէ դիտել, որ № 4803 ճառքնաթղթը ընդօրինակված է մատենագրության մեջ քաջ հայտնի Գրիգոր Մերենց Խլաթեցու ձեռքով (ապրել է 1349—1425 թվականներին)¹⁶, ուստի այն կատարելապես ժամանակակից է նրուսաղեմի վկայակոչված ճառքնաթղթին, թերևս մեկ-երկու տասնամյակով էլ հին։

Այսպիսով, Փարսեցու Պատմության հատվածներ կան XIV—XV դարերի ձեռագրերում, որոնք երկու-երեք դարով կանխում են մեզ հայտնի ամբողջական գրչագրի ժամանակը (1672 թ.)։ Պակաս արդյունավոր չէ նաև այս երկի հնագույն երկաթագիր պատառիկներ պրպտելը։ Բ. Սարգսյանը դեռ 1905 թ., հիշված գրախոսության առիթով, արձանագրել էր. «...Մեր ձեռագրատան մէջ կը գտնուին Ղազարայ Պատմութեան մագաղաթեայ երկաթագիր օրինակի մը պատառիկներ»¹⁷, որոնք, բանասերի կարծիքով, «մեծադիր, երկայուն և պատկառելի ձեռագրի մը» մեկ թերթն են կազմում, որ հետադայում կտրատել և «14 փոքրիկ էջերու» են վերածել՝ «Շնորհալոյ (Յիսուս Որդիի) փոքրադիր օրինակի (ԺԲ) պահարաններ (=պահպանակներ) ձևացնելու համար»։ Բ. Սարգսյանը պատառիկի ընթեռնելի տողերը համեմատել է 1904 թ. հրատարակության «48—54 երեսներու ինչ-ինչ հատուածոց հետ», հանդիպել նախընտրելի տարբերությունների և եզրակացրել, թե «այս ձեռագիրս ծանօթ եղածներէն շատ տարբեր և ինքնուրոյն խումբ մը կը կազմէր»¹⁸։ Այդ խմբի բնույթն ու կշիռը պարզելու համար անհրաժեշտ է երևան բերել «երկաթագրիս ցիր ու ցան

13 Նոբայր Եպս. Պողարյան, Նորագյուտ հատված Ղազար Փարսեցու «Հայոց պատմութեան», «Բանբեր Մատենադարանի», № 8 (1967), էջ 263—274։

14 Անդ։

15 Յուցակ ձեռագրաց, Ա, էջ 1290։

16 Մերենցի իսկագիր լինելու պարագան մեզ հավաստեց հայագետ Ա. Մաթևոսյանը, մատենացույց անելով գրչի հետևյալ հիշատակարանը. «Սուրբ երրորդություն, անմահ աղաթիւք սրբոց քոց քահանայից ողորմեա՛ ստացաւդի գրոցս պարոն Հնդուին և իւր ծնողացն՝ Յովանիսին և Աղութին և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրեանց, ևս առաւել՝ ամենամեղ զծագրաւդի Գրիգորի և ծնաւդաց իւրոց Մերին և Խոյանդին և ամենայն ասգականաց և ընթերցողացս և լսողացս, ամէն» (ձեռ. № 4803, էջ 192 Vբ)։

17 Բ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 61։

18 Նույն տեղում, էջ 62։ Ափսոսանքով պիտի նշել, որ երախտավոր հայագետը հրատարակել է միայն ընթեռնելի տողերի տարբերությունները (էջ 61—62), մինչդեռ պատառիկի, ժա-

եղած միւս մասերն ևս»: Այժմ պարզվում է, որ Փարպեցու Պատմության ցիրուցան եղած այլ պատառիկներ իրոք կան, որոնց ուսումնասիրությունը մեզ հուշում է պատմական այդ արժեքավոր երկի շատ ավելի հին, շատ ավելի նախնական ու անաղարտ բնագիր: Կրկնում ենք, միայն այս ճանապարհով կարող ենք սկզբունքներ, ելակետեր ու կովաններ մշակել սպասելիք քննական հրատարակության համար, եթե չենք ուզում սրբագործել միջնադարյան գրիչ-խմբագիրների կամա-ակամա միջամտությունները, դարերով կուտակված սխալանք-վրիպակները. «հին բնագրաց քննական հրատարակութիւնք կը պահանջուին», — գրել է Ն. Բյուզանդացին¹⁹:

ՍՍՀՄ Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքի հայկական հավաքածուի Ա—82 ձեռագիրը մուտք է գործել 1916 թվականին՝ Վանի հավաքածուի կազմում²⁰: Սկզբնապես քարտազրվել է իբրև Շարակնոց, մինչդեռ իրականում Մանրուսմունք է: Սկսվում է՝ Երգ տեառն ներսիսի ասացեալ՝ գիշերային սլաշտամանց. Յիշեսցուք ի գիշերի զանուն քո, տէ՛ր... (թ. 1ա)²¹: Ձեռագիրն այժմ ունի 139 թերթ, բաղկացած է 12 պրակից, յուրաքանչյուրը 12 թերթ (7-րդ պրակն ունի 8 թերթ): Ձեռագրի առաջին թերթը կտրված է: Մեծություն՝ 12,5×10 սմ, գրություն՝ միասյուն, տողեր՝ 18—20, տողերը, ինչպես և աջ ու ձախ լուսանցները նշված են բարակ գծերով, նյութը՝ լավ որակի բարակ մագաղաթ, հազվադեպ նորոգումները՝ թղթով, գրչություն՝ բոլորգիր խաղերով: Ունի ճոխ կիսախորաններ, լուսանցազարդեր, դարդադրեր և գլխատառեր: Ծաղկողը հաճախ է օգտվում ոսկուց: Կազմը՝ խնամքով պատրաստված, դրոշմազարդ, կաշեպատ տախտակ: Պահպանվել է գրչի երկու հիշատակարան.

ա. Զատացաւ տեառն եղանակացս զսուրբ բարունապետն Եսայի և ըզգրիչս՝ զՊաղոս աղաշեմ յիշել ի տէր (էջ 16ա).

բ. Զատացաւ եղանակիս զսուրբ և զերանաշնորհ բարունապետն Եսայի յիշեսցիք ի տէր (էջ 89ա)²²:

Գրչության ժամանակ կարելի է համարել XIV դարը, ելակետ ունենալով մագաղաթի պատրաստման որակը, բոլորգրի ինքնատիպությունները, մանավանդ զարդագրերն ու լուսանցազարդերը: Այդ է հուշում և ձեռագրի ուղղա-

մանակի, գրչության, վիճակի և այլնի հետ կապված հարցերը մնում են անհայտ՝ գեթ նմանահանությունը հրապարակած չլինելու պատճառով:

19 Ն. Բյուզանդացի, Քննութիւն Մալխասեանց հրատարակութեանց..., էջ 161:

20 Ձեռագրում կա ներդիր այսպիսի մի հասցե. «От Кавказского отдела Имп. Моск. Арх. Общества». Ինչպես երևում է, որոշ ժամանակ այդ ընկերության սեփականությունն է եղել:

21 Նույն խմբագրության Մանրուսմունքի նկարագրություն տե՛ս Հ. Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 499—500 (ձեռ. № 183):

22 Կան ետին շրջանի հիշատակագրություններ.

ա. «Զիբրջին ստացող սուրբ գրոցս զԱտոմս Աղուրենց և զԺնաղսն իմ զԿարապետ և զԹուխովանկ և զԵղբայրք իմ և զամենայն արեան մերձաւորքն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս, և աստուած զմեզ յիշէ, ամէն» (էջ 139ր):

բ. «Ով ||| եղբայր սիրուն,

Տեառակս ի ձեռդ հաստատուն.

Դու զաւրանաս ի սուրբ հոգւոյն

Եւ հասանես յաւարտ բարոյն» (էջ 139 ր):

գ. «Յիշեցէք ի տէր զՄկրտիչն Թուրաւաղէն և աստուած ողորմի ասացէք, աստուած ձեզ ողորմեսցէ, ամէն» (էջ 139Վ):

գրությունը: Ամենայն հավանականությամբ հիշատակարանի «սուրբ և երանաշնորհ բաբունապետ Եսային» նշանավոր Եսայի նշեցին է, քանի որ այդ շրջանում նման մեծարանքի արժանի մեկ ուրիշ Եսայի չգիտենք: Եթե այդ ճիշտ է, ապա ձեռագիրը գրված պետք է լինի մինչև 1338 թվականը (մինչև նշեցումահը), Գլաձորում, նրա բաբունապետության օրոք (1284—1338 թթ.): Ձեռագրի խնամյալ ու զարդարուն լինելը միանգամայն վայել է ստացողի անվանն ու գրչության դպրոցի հեղինակությանը: Եվ իրոք, Գլաձորից հայտնի նշանավոր գրիչներից մեկը եղել է Պողոս Կիլիկեցի կամ Ակնեցի վարդապետը, Գ. Հովսեփյանի որակմամբ՝ «Շնորհալի գրիչ և մանրանկարիչ»²³, որը «յաղագս փափագման իմաստասիրական արհեստից տարաշխարհիկ եղևալ ի կայս և ի կոյս արևու»²⁴, բնակություն է հաստատում Գլաձորում: Հիշյալ փաստը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում և լրացուցիչ ուսումնասիրություն պահանջում ինչպես գրչագրի բովանդակության, նրա կիրառության, այնպես էլ մանրանկարչության ու գրչության արվեստի առումով²⁵: Ահա այս ձեռագրում իբրև պահպանակ է գործածված Ղազար Փարպեցու Պատմությունից պոկված կամ պահպանված մեկ թերթ, որը միջին մասից կիսված է և երկու պահպանակ-պատառիկի վերածված, որոնցից յուրաքանչյուրը երկձալ կարվել է ձեռագրին՝ կազմելու ժամանակ: Սկզբի պահպանակի չափերն են $19,3 \times 12,1$ սմ, վերևի աջ անկյունը երեք տողի սահմանում պոկված է, վերջինը՝ $15,8 \times 12,1$ սմ: Ուրեմն, թերթի սկզբնական չափը եղել է ավելի քան $24,2 \times 19,3$ սմ: Գրությունը երկսյուն է, մագաղաթը՝ հաստ ու լավորակ, ժամանակի ընթացքում դեղնած: Տողերը նշված են ճնշումով, էջում՝ 21 տող: Գրված է սև թանաքով, տեղ-տեղ այժմ ներկաթափ է ու խունացած: Որոշ տառանիշեր ու քառեր ուշ շրջանում այլ թանաքով թարմացված են, որը սակայն չի խանգարում հնի տարրորոշմանը: Գրչությունը ուղղագիր է երկաթագիր է, միայն որոշ տառաձևեր մասամբ բոլորգծային են: Ժամանակ՝ X—XI դար:

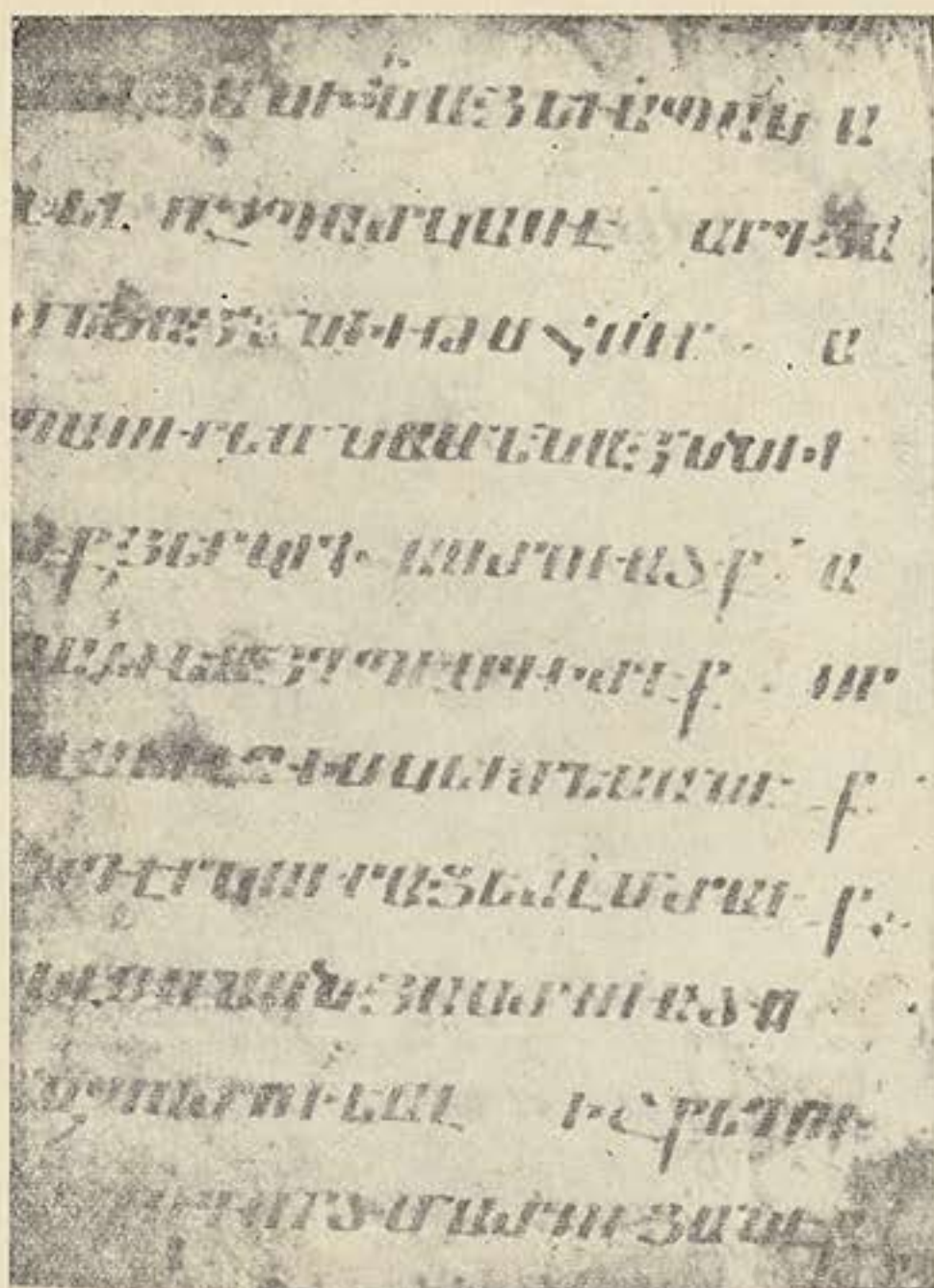
Ստորև տալիս ենք պատառիկի վերծանությունը, թերթերի հաջորդականությունը նշելով հոռմեական թվանշանով, միաժամանակ այն համեմատության մեջ դնելով Փարպեցու Պատմության գիտական հրատարակության հետ (վերջինս իբրև ընդատողյա տարբերակներով)²⁶:

23 Գաբեղին կաթողիկոս Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 177:

24 Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 99—100, հմմ. Լ. Խաչիկյան, Մատենագրական տեղեկությունները Գլաձորի համալսարանի մասին, ՊԲՀ, 1965, № 4, էջ 200:

25 Անհրաժեշտ է համադրել Պողոսի ընդօրինակությամբ հասած մյուս ձեռագրերի, ինչպես և նրանցում եղած մանրանկարների հետ:

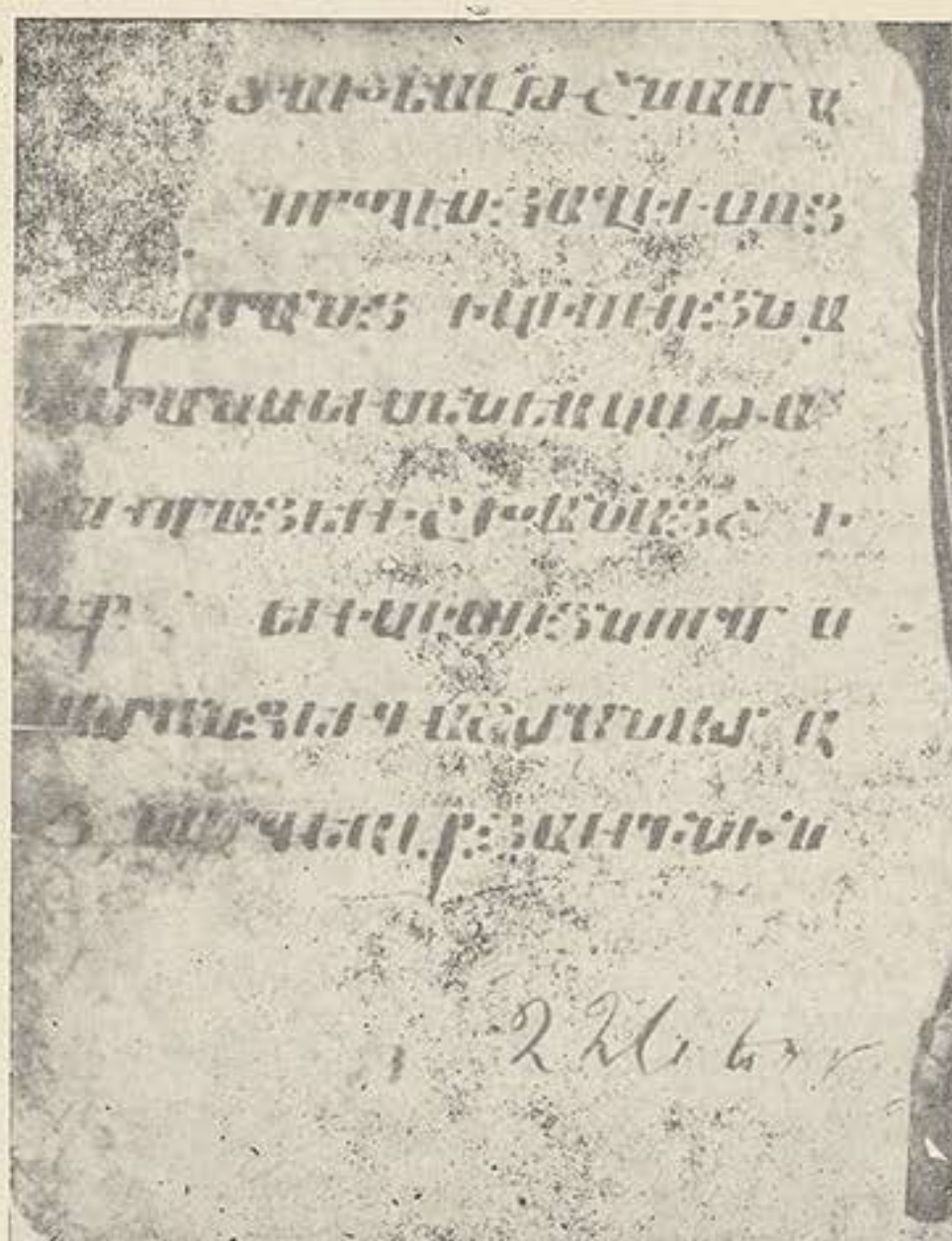
26 Տողատակի սովորական փակագծում, գիտական բնագրի համեմատվող ձեռագրերի ցուցանիշների պահպանումով, անհրաժեշտ ենք համարել վկայակոչել այն ընթերցումները, որոնք մերձ են մեր պատառիկին, բայց հրատարակիչների կողմից նախընտրված չեն:

80₂₇₋₃₂

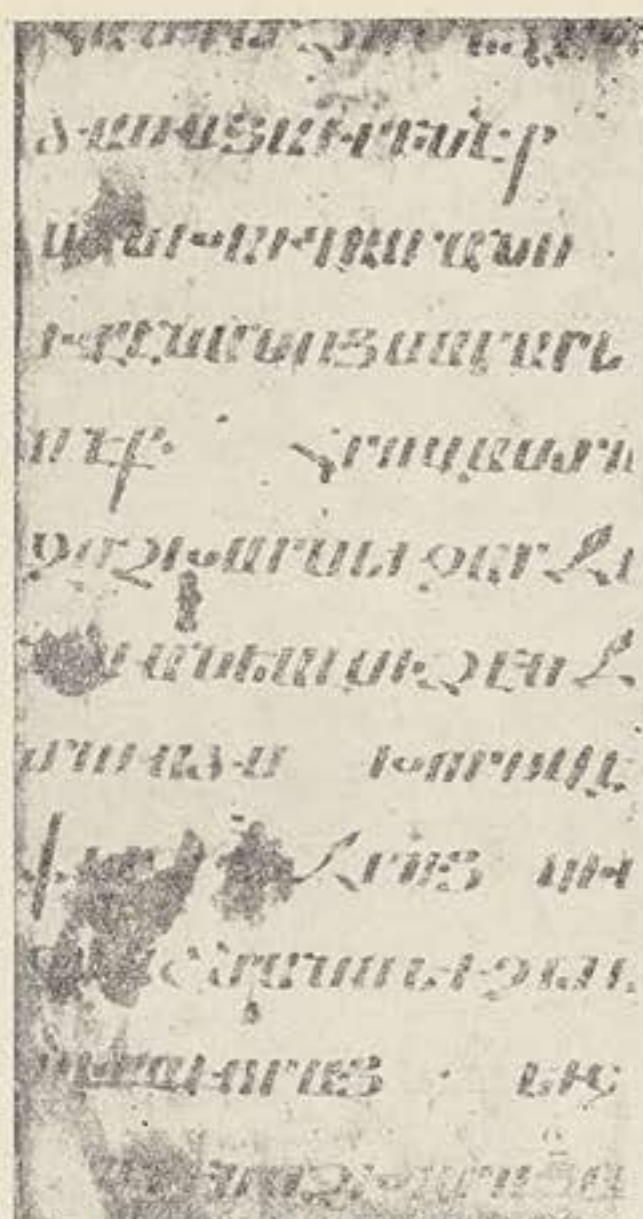
- II 1p / / / / 19ՆՈՅՆ ՈՒ-1
 ՏԵԼ 3ԱՆԵՆԱՅ² ԵՒ ԱՊԱԿԱ-
 ՆԵԼ ՈՉ ՊԱՏԿԱՌԷ³: ԱՐԴ⁴, 3Ա-
 ՄԵՆԱՅՆ ՆԻԹՍ ՀՈՒՐ, Ա-
 5 ՊԱ ՈՒՐԵՄՆ՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԻԹ-
 ԹՔ 3ԵՐԿՐԻ⁵ ԱՍՏՈՒԱԾՔ: Ա-
 ՊԱ ԹԵ⁶ ԱՅԳՊԷՍ ԳԻՏԷՔ, ՈՐ-
 ՊԷՍ ԵՒ ԷԳ ԻՍԿ ԵՒ ՏԵՍԱՆԷՔ⁷,
 ԸՆԴԷՐ ԿՈՒՐԱՑԵԱԼ ՄՏԱԻՔ
 10 ԴՂԿԷՍ ՄԱՍՆ 3ԱՍՏՈՒԱԾՈ-
 ՑՆ ՊԱՏՈՒԵԱԼ Ի ՇՔԵՂՈՒ-
 ԹՊԵԱՆ ԳՈՐԾ ՄԱՏՈՒՑԱՆԷՔ⁸,

1 ուտեն 2 և անխնայ 3 և ապականեի ոչ պատկառէ] (2 ոչ պատկառէ) 4 արդ] ոչ պականէ
 5 երկրի (2 յերկրի) 6 թէ 7 որպէս և Էդ իսկ և տեսանէք] 8 յատուածոցն պատուեալ ի շքեղու-

- 1 2ր [ՉԿԵՍՆ՝] ՇԱԽԵԱԼ ԹՇՆԱՄԱ-
 [ՆԷՔ]: ՈՐՊԷՍ ՅԱԳԻՍՈՅ
 15 [ԵՒ Ի] ԴՊԱՐԱՆՑ Ի ԿԻՍՈՑՆՑ Ա-
 ՊԱՐԱՆՍ ԵՒ ՍԵՆԵԱԿՍ ԹԱ-
 ԳԱՒՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ ՇԻ-
 ՆԷՔ¹⁰, ԵՒ Ի ԿԻՍՈՑՆՑ¹¹ ՈՐՄ Ս-
 ՆԱՏԱՆՑ ԵՒ ԴԱՇՏԱՆԱՏԱ-
 20 [Ն]Ց ԿԱՐԳԵԱԼՔ ՅԱԻՐԻՆԻՆ¹²
 [/ / / / / / / /]

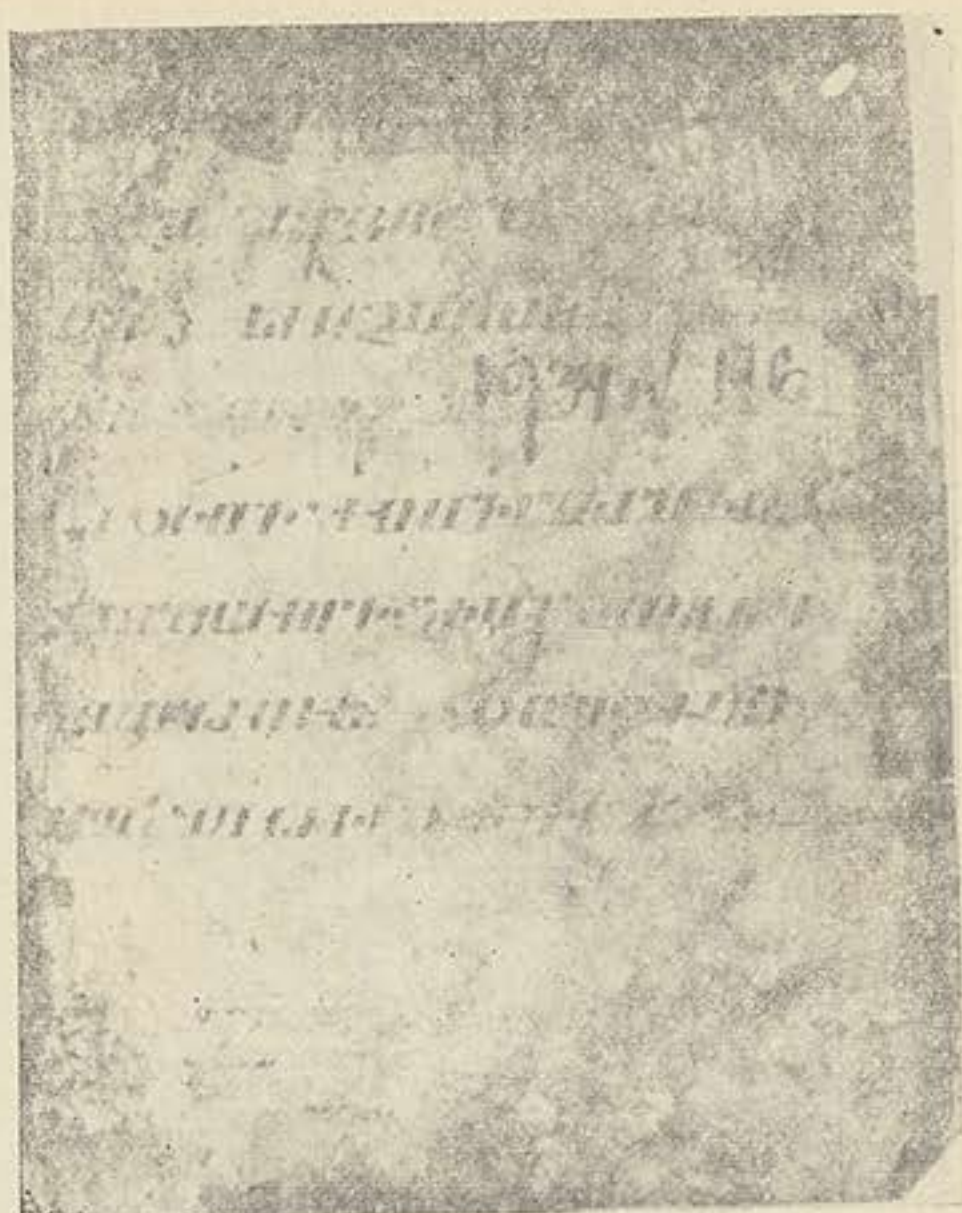
Քիան զործ մտուցանէր] անուանէր աստուածը 9 ի կիսուցն] զկէսս 10 ապարանս եւ սննեակս
 Քաղատրաց եւ իշխանաց շինէր] ապարանս շինէր 11 ի կիսուցն] զկէսս 12 որմ սնատանց եւ
 դաշտանատանց կարգեալք յաւրինին] տունս դաշտանաց եւ աղտեղութեան շինէր:

ՆՍ 33—37

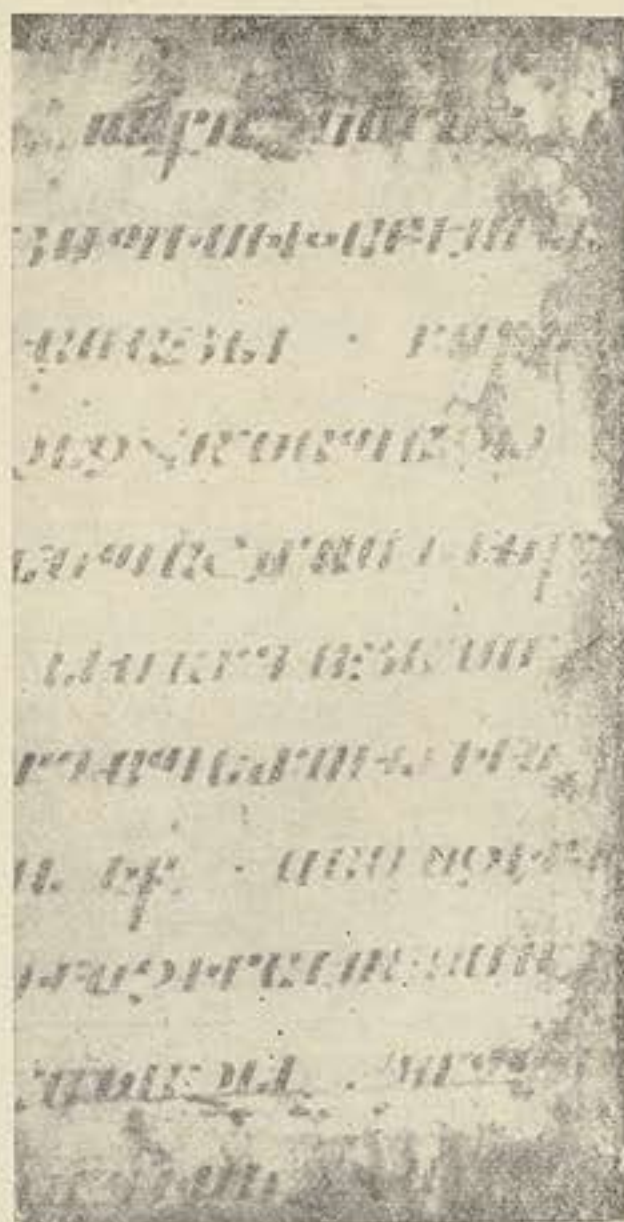
- 1 2m ՂԱՆԴԵՐՉՍ ՄԵԾԱՊԻ [ԱՅ-]
 ԾԱՌՍ ՅԱԻՐԻՆԷՔ, [ԸՆԴ Ե-]
 ՄԻՆ՝ ԽԱԻՂԱՄԱՆՍ [ԵԻ]
 ԽԸԼՆԱՆՈՑՍ ԱՐԱՐԵ[ԱԼ ԿԱԶ-]
 5 ՄԷՔԻ: ՀՐՈՎ՝ ԱՍՏՈ[ԻԱԾՈՑՆ]
 ԶՈԶԽԱՐՍ ԵԻ ԶԱՐԶԱ[ՌՍ Ա-]
 ՆՈՒԱՆԵԱԼՍ, Ի ԶԷՆԶ [ՊԱ-]
 ՏՈՒԱԾՍՉ, ԽՈՐՈՎԷ[Ք ԵԻ Ե-]
 ՓԷՔ. Ի ԶՐՈՑՑ ԿԻՍ[ՈՑՆ]⁴
 10 ԶԴԱՇՏԱՆՍ ԵԻ ԶԹԱ[ՐԱԽՍ]
 ՎԻՐԱԻՈՐԱՅ ԵԻ Զ[ԱՂԲՍ, Զ-]
 ԱՐԻԻՆ ՈԶԽԱՐԱՅ Ա[ՌԱՆ-]⁵

1 հանդերձս մեծապայծառս յարիներ, ընդ նմին՝ խաղաժանս և խըլնանոցս արարեալ կազմէք] 2 զոչխարս և զարջառս անուանեալս, ի ձէնչ պատուածս] զարջառս և զոչխարս 3 ի չրոց] և չրով 4 կիսով 5 վիրաւորաց և զազրս, զարիւն ոչխարաց առան-] և զաղքս լուանայր, և

- 1 1ա [/ / /] ԴՆԴ ԳԻ-1
 ՆԻ ԸՄՊԷՔ ՅՈՏՍ [ՄԱՐԴԿ?-]
 15 ԱՆ ԵԻ ՈԶ ՍՈՍԿԱԼՅՔ ԵԻ¹
 [ԶԱՐՀՈՒՐԻՔ] 16:
 ԵԻ ԶԻ ՄԻ⁷ ԵԻՍ ՄԻ ԸՍՏ ՄԻՈԶ[Է]
 ՀԱՐԿԱԽՈՐԻՑԻՄՔ ԱՍԵԼ ԴԵԻ¹
 ԴԿԱՄ ԹՈՒԵԼ ԶԱՆԶԳԱՅ
 20 ԱՊՇՈՒԹԻԻԼՆ ՅԻՄԱՐՍ⁸
 / / / / / / / /

զկէսն առանձինն 6 յոսս մարդկան եւ ոչ սոսկայք եւ զարհուրիք] և ոչ զարհուրիք և սոսկայք
 7 մի] (2 և տպւմի) 8 զանգղայ ապշութիւն յիմարս] զանգղայութիւնդ ձեր:

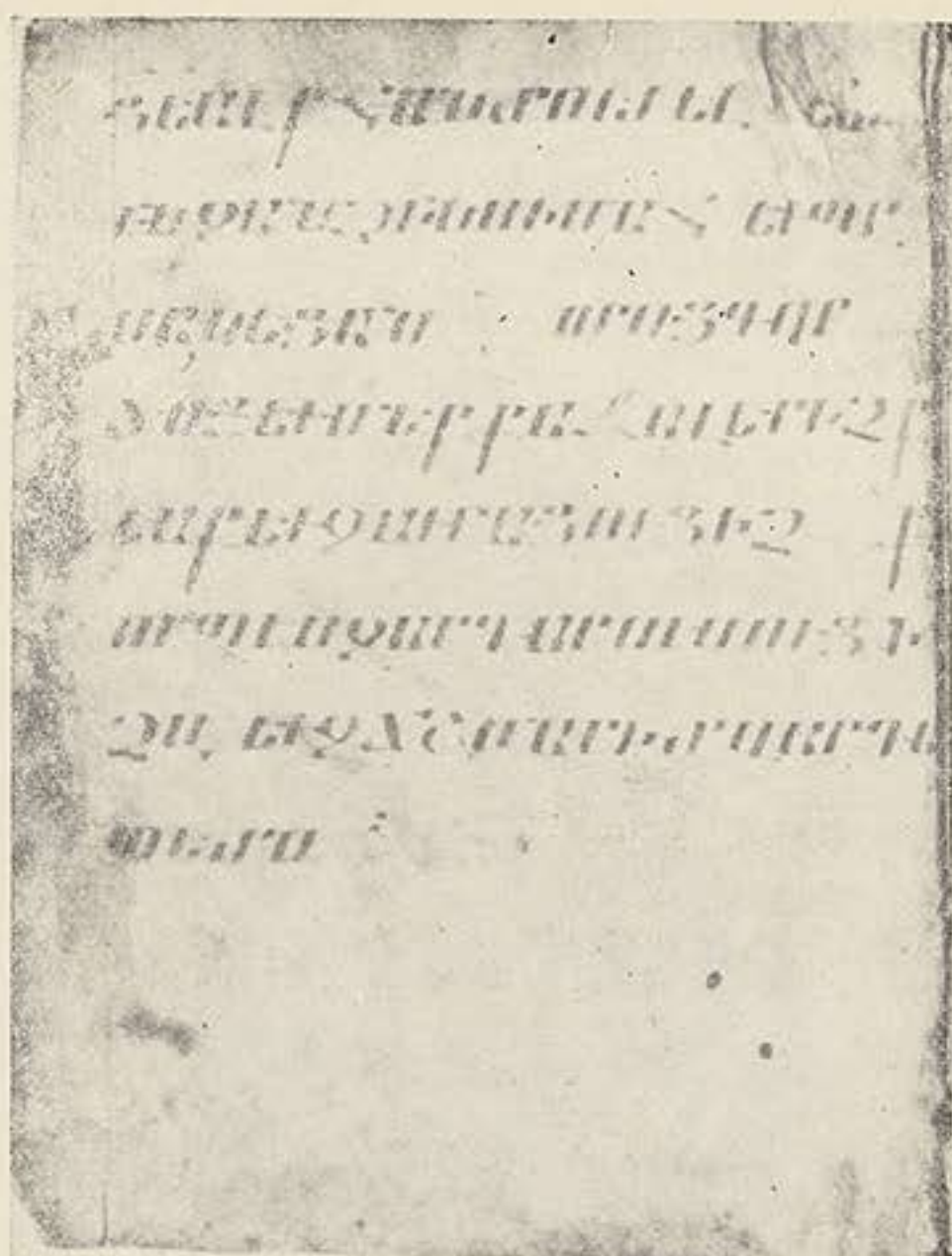

8038—815

- II 2p [ՎԱՐԴ]ԱՆ ԵՒ ՆՈՐԻՐՆԻ ՆՄԱ-1
[ՆԻՔՆ], ՈՐՔ, ՈՉ ԿԱՐԱՅՐԵՆ-
[ԱԼՔ Ա]ՅՍՊԻՍԻ ԽԱՔԷՈՒԹ[Ե]-
[ԱՆ] ԴՄԱՌԱՅԵԼ, ԲՈՂՈ-
5 [ՔԵԻՆ] ՁԵՁ, ՀԱՆԱՊԱՁԶ, ԹԻՆԻՅ
[ՍՈՒՏ] ԵՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻԴ
[ՁԵՐ] ԵՒ ՄԱՐԴՈՅ՝ ԱՆՄՏ-
[ԱՅ Վ]ԻԱՂԻԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ:
[ԵՒ ՁԼ]ՍԵԻՔ՝, ՎԱՍՆ՝ ՁԻ ԲՈ-
10 [ՆՈՒԹ]ԻԻՆ՝ ՁԻՐԱԻՈՒՆՍ ՈՉ
[ՏԱ]՝ ՃԱՆԱՁԵԼ, ՈՐՊԷՍ
[ԵՒ ԱՅ]ԺՄԴ ԻՍԿ ՉՃԱՆԱՁԻՔ¹⁹

1 նոցունց 2 հանապազօր 3 թէ 4 մարդոց 5 չսէիք 6 վասն 7 բոնութիւնք 8 տան 9 այժմոք

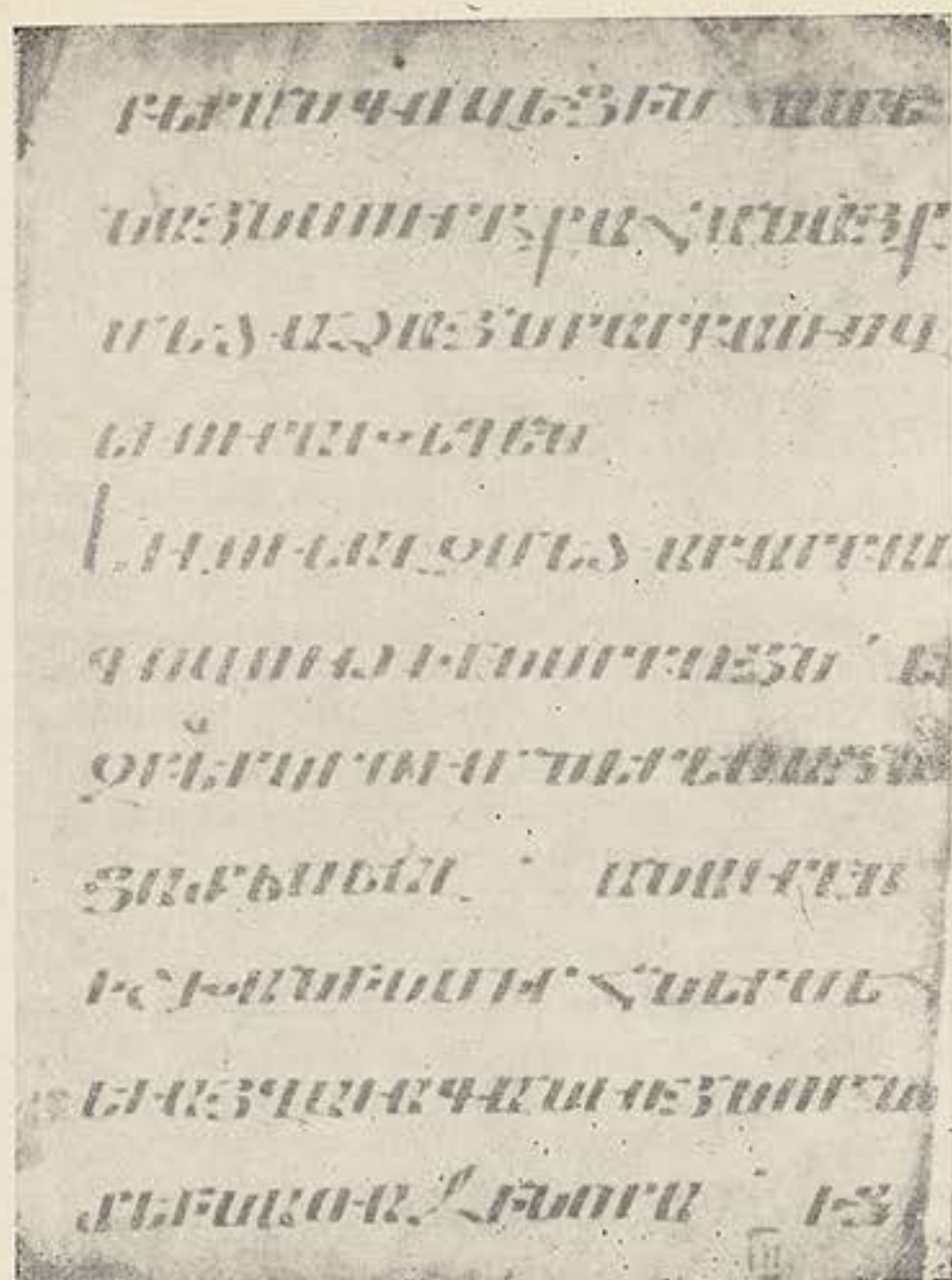

I 1p / / / / / / [ԽՈՍՏԱ-]
 ՅԵԱԼՔ¹⁰ ՀԱՆՏՈՒԺԵԼ¹¹ [ԵՏՈ-]
 15 ԻՆ ԶԱՆԶԻՆՍ¹² Ի ՄԱՀ ԵՒ ՊԸ-
 ՍԱԿԵՑԱՆ, ՈՐՈՑ ԳՈՐ-
 ՄՈՑ¹³ ԵՒ ՄԵՔ ՔՍ.ԶԱԼԵՐԻԶՔ
 ԵԱՔ¹⁴ ԵՒ ԶԱԻՐԱՑՈՒՅԻԶՔ
 ՈՐՊԷՍ ԶԱՐԴԱՐ ՈՒՍՈՒՅԻ-
 20 ԶՍ ԵՒ ԶՃՇՄԱՐԻՏ ՎԱՐԴԱ-
 ՊԵՏՍ¹⁵:

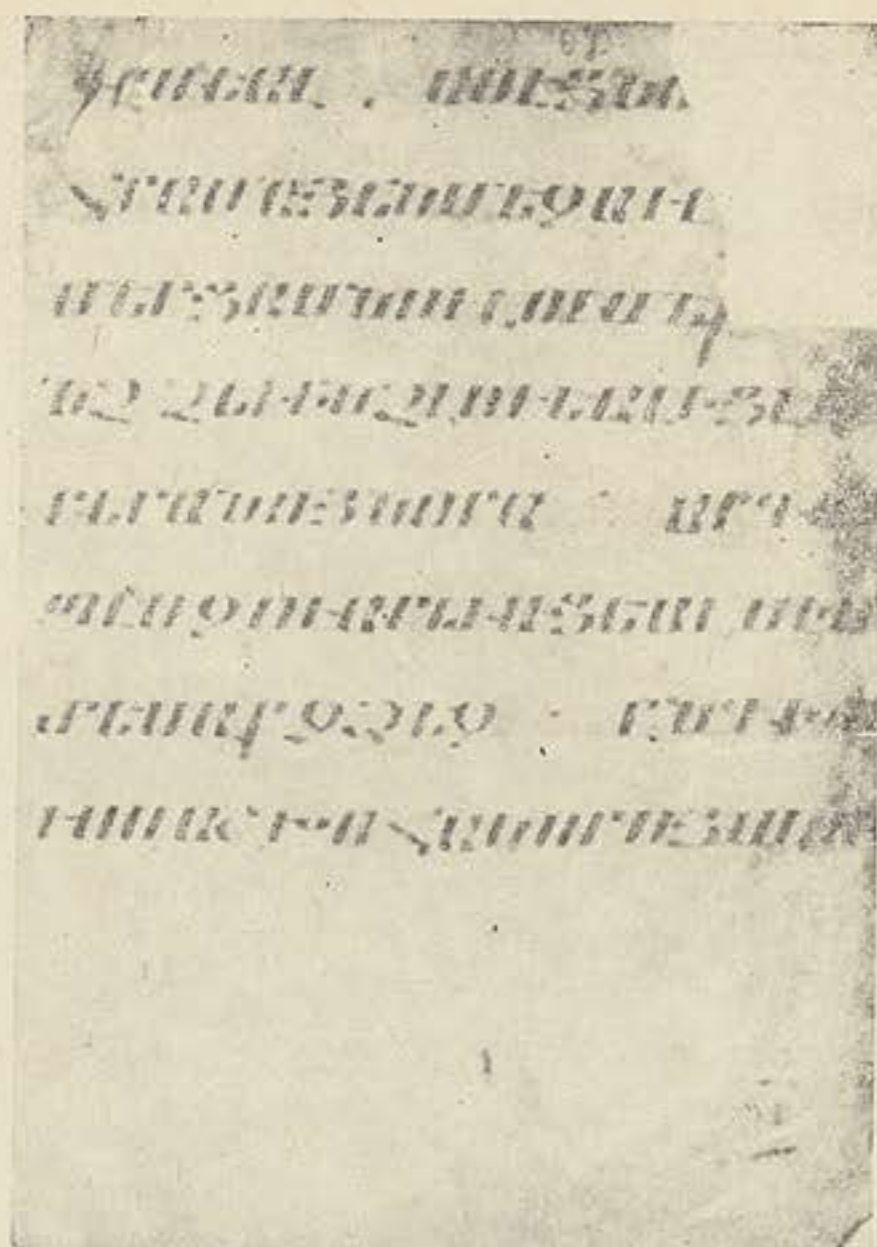
[խկ չճանաչեք] ալմմ 10 / / / / ցեալք] 11 հանդուրժեալք 12+խրեանց 13 գործոց] 14 էաք 15
 և զարացուցիչք՝ որպէս զարդար ուսուցիչս և զհշմարիտ վարդապետս] և սրդարև հշմարիտ
 վարդապետը նոցա:

- 81⁷⁻¹³
- II 1ա / / / / / / / /
 ԲԵՐԱՆ ԳՈՎԵՑԻՆ ԱՄԵ-
 ՆԱՅՆ՝ ՍՈՒՐԲ ՔԱՀԱՆԱՅՔՆ
 ՄԵԾԱԶԱՅՆ ԲԱՐԲԱՌՈՎ
 5 ԵՒ ՈՒՐԱԽ ԵՂԵՆ՝
 ԵՒ ԼՈՒԵԱԼ ԶՄԵԾԱԲԱՐԲԱՐՈ՝
 ԳՈՎՈՐԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՒ
 ԶԲԵՐԿՐՈՒՄՆ ԵՐԵՍԱՅ ՆՐՈ՝
 ՑԱ ՏԵՍԵԱԼ ԱՆԱԻՐԷՆ
 10 ԻՇԽԱՆԻՆ՝ ՄԻՐՀՆԵՐՍԵՀ՝
 ԵՒ ԱՅՂ՝ ԱԻԱԳԱՆԻՈՅՆ՝, ՈՐ ՆԼՍ-՝
 ՏԵԻՆ՝ ԱՌԱՋԻ ՆՈՐԱ, Ի ՑԱ-

1 ամենայն] 2+յոյժ 3 իշխանին] 4 Միհրենբրսեհի 5 ալ 6+Արեւաց 7 նստէին

- I 2ա [ՍՈՒՄՆ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐ-]
 ԳՂԵԱԿՆ՝ ԱՍԷ ՅՆՈ[ՍԱ. ՈԶ]
 15 ՀՐԱՄԱՅԵՆ ՄԵԶ ԱԻՐ[ԷՆՔՆ]
 ՄԵՐ ՅԱՍՆՈՒԼ ՈՒՄԵՔ [ՄԻ-]
 ՆԶ ՉԵՒ ԻՆԶ ԼՈՒԵԱԼ ԻՑԷ⁹ Ի
 ԲԵՐԱՆՈՅ ՆՈՐԱ: ԱՐԴ, ՈՐ-
 ՊԷՍ¹⁰ ԶՈՒԱՐԹԱՅԵԱԼՍ ԻՄ¹¹
 20 ՏԵՍԱՔ ԶԶԵԶ ԸՆԴ ԽԱ-
 ԻՍՍ ԱՇԽԱՀԱԿՈՐՈՅՍ¹² ԿՈՐ¹⁻¹³

8 զրգուհալ] եղևալ 9 իցէ] 10 որպէս] 11 իմ] իմն 12 աշխարհակորուսիդ 13 կոր[ուսիդ]

Բնականաբար, առաջին հերթին մեզ զբաղեցնում է այն հարցը, թե առաջարկվող պատառիկը ի՞նչ էական ճշգրտում է կատարում, բնագրական ի՞նչ աղավաղություններ է բացահայտում: Փորձենք այդպիսիք վկայակոչել մեկ առ մեկ.

1. «Որ զիւր զեղբայր և զծնօղ որպէս թշնամիս ծախէ, զի՞արդ նա զթշնամանիչս իւր և կամ զերկրպագուան գիտէ պատուել և կամ թշնամանել. և դարձեալ յորմէ ծնանին՝ զնոյն ուտեն և անխնայ: Ոչ պակասէ յամենայն նիւթս հուր...» (80²⁵—28):

Այստեղ բնագրի ակներև խաթարում կա. Փարպեցու մոտ խոսվում է կրակի մասին, թվարկելով ու բացահայտելով նրա առաջացման ու «կորնշման» պարագաները, ուստի «ծնանին» և «ուտեն» հոգնակիությունը միանգամայն ավելորդ է, սխալ, մանավանդ որ՝ այդ նույն նախադասության մեջ կա «նա» ենթական (հուրը): Մեկ նախադասության սահմաններում, երբ խոսքը հրի հետ կապված գործողությունների մասին է, սկսած չէր բայական դիմավոր և անդամ ձևերի զուգահեռ գործածություն (պատուել և կամ թշնամանել... զնոյն ուտեն (resp. ուտէ): Ավելի բնականոն կլիներ այս դեպքում ևս ունենալ «ուտել»: Ի վերջո, ամենևին անհասկանալի է «և անխնայ»-ն. նման որակումից հետո բայական շարունակություն էր անհրաժեշտ, փաստորեն արտահայտությունը մնում է կիսավարտ, թեև հրատարակիչները վերջակետ են դրել²⁷: Հաջորդ նախադասության սկիզբը ևս կասկած է հարուցում. նախ՝ շարադասական առումով նախընտրելի կլիներ ունենալ ոչ թե «Ոչ պակասէ յամենայն նիւթս հուր...», այլ «Յամենայն նիւթս հուր ոչ պակասէ» կամ թեկուզ՝ «Յամենայն նիւթս ոչ պակասէ հուր», ապա՝ ընդգծված «ոչ պակասէ»-ն փաստորեն նախադասության ընդհանուր և հիմնական խմաստին որևէ բան չի ավելացնում: Գրաբարյան բնագրերի հմուտ ընթերցողը «Յամենայն նիւթս հուր» կարդալով էլ հասկանում է, որ խոսքը նյութերի՝ հուր առաջացնելու ընդունակության մասին է, հետևաբար՝ ամեն նյութի մեջ հուր լինելու: Փարպեցին նախորդ հատվածում արդեն ասում է, թե «կրակ ի բազում նիւթոց լինի»:

Մեր պատառիկը ճշգրտում է վերևում թվարկված աղավաղումներն ու կասկածելի տեղիները. այստեղ «ուտեն»-ի փխ. ունենք «ուտել», բացակայում է «և»-ը, որով դառնում է «ուտել անխնայ», իսկ «ոչ պակասէ»-ի փխ. «ոչ պատկանէ», որ նախադասության շարունակությունն է և ոչ հաջորդի սկիզբը: Քանի որ «պատկանէ» եղակի է, ուրեմն եղակի է դառնում նաև «ծնանին» (ծնանի): Պարզվում է, որ «ուտեն և անխնայ»-ի «և»-ը ոչ թե ավելորդ է, այլ «և ապականել»-ի տեղահան եղած մնացուկը: Ինչ վերաբերում է «ոչ պակասէ»-ին, ապա խաթարված կոնտեքստում «ոչ պատկանէ»-ն զրշական հիմքի վրա գիտակցվել է իբրև «ոչ պակասէ»: Այսպիսով, Փարպեցու բնգամենը մեկ նախադասություն կազմող հատվածում առկա է մի քանի աղավաղում՝ մեկը մյուսին հեցած: Պատառիկը ճշգրտում է այդ ամենը: Այսուհետև պետք է կարդալ. «...և դարձեալ, յորմէ ծնանին՝ զնոյն ուտել յանխնայ և ապականել ոչ պատկանէ: Արդ, յամենայն նիւթս հուր...»:

27 Տողատակին գրելով «թերևս ուղղելի զնոյն ուտէ նա անխնայ»:

2. «...ապա ուրեմն ամենայն նիւթք երկրի աստուածք. ապա թէ այդպէս գիտէք, ընդէ՞ր կուրացեալ մտօք զկէս մասն անուանէ՞ք աստուածք, և զկէսն յաղտեղի գործ ծախեալ թշնամանէք...» (80²⁸⁻³¹):

Ի տարբերութիւն նախորդ հատվածի, այստեղ քերականական, ոճական կամ այլ խաթարում գրեթե չի նկատվում, ուստի առանց հին և հավաստի աղբյուր ունենալու կարելի չէ միջամտել: Միակ ակներև սրբագրելիքը «երկրի»-ն է: Խոսքը ոչ թե երկրի նյութերի, այլ՝ երկրում եղած նյութերի (առարկաների) մասին է, ուստի պետք է լինել «յերկրի», ինչպես որ կա գիտական հրատարակության հիմք ձեռագրում, բայց հրատարակիչները չգիտես ինչու նախընտրելի չեն համարել: Նորահայտ պատառիկը ևս հավաստում է տողատակ իջեցված «յերկրի» ձևի նախնականութիւնը: Շարունակութիւն մեջ հակաճառողը թույլ է տալիս եզրակացութիւն այնպիսի ուղղագծութիւն, որ դժվար չէր լինի միտումնավորութեամբ բացատրել. եթե բոլոր նյութերի (առարկաների, իրերի) մեջ հուր կա, ապա դրանք բոլորը աստվածներ են, իսկ եթե այդպես է՝ ինչո՞ւ են կես մասը միայն համարում, իսկ կեսը՝ «յաղտեղի գործ ծախեալ թշնամանէք»: Պատառիկում նման ուղղագծութիւն չկա, և հակաճառութիւնն ավելի պատճառաբանված է. «զկէս մասն յաստուծոյ պատուեալ՝ ի շքեղութեան գործ մատուցանէք, զկէսն՝ ծախեալ թշնամանէք»: Սակայն պատառիկի տարբերութիւնը միայն վկայակոչվածով չի ավարտվում: Հարցումով ժխտման անցնելուց առաջ (ընդէ՞ր) այստեղ կա մի ուշադրաւ տող՝ «որպէս և էդ իսկ և տեսանէք», որով ակնարկվում է, թե ոչ միայն դուք այդպես եք ճանաչում («այդպէս գիտէք»), այլ, ըստ ձեր պնդման, իրականում այդպես էլ կա ու տեսնում եք: Ծարտասանական արվեստի մասնագետները հավանաբար այստեղ նախընտրելի եղանակ կտեսնեն:

Ի վերջո, մեկ դիտողութիւն ևս. գիտական բնագրի հրատարակիչները վկայակոչվող հատվածի երկրորդ «աստուածք» բառը համարել են կասկածելի ուղղագրական ձև ունեցող (գրել են աստղանիշով): Պատառիկի ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, որ սկզբնական բնագրում եղել է «յաստուծոցն» և որ նախադասութիւն այդ մասը հետադաշում խմբագրվել է:

3. «...որպէս յաղիւսոց և ի քարանց զկէսս ապարանս շինէք, և զկէսս տունս դաշտանաց և աղտեղութեան շինէք» (80³¹⁻³²):

Նախ դիտենք, որ Փարպեցու մոտ շարունակվում է հարցում-բանավեճը, իսկ այդ նշանակում է, թե «որպէս»-ի վրա հարցական նշան պետք է դրվի: Կարծում ենք, որ «կէս»-ի հոգնակի հայցականը (զկէսս) լրիւ չի բացահայտում հեղինակի միտքը. հարկավ ավելի ճիշտ կլինէր ասել «քարերի կեսից ապարանք եք շինում», քան «քարերի կեսը ապարանք եք շինում»: Պատառիկում գտնում ենք նախընտրելի համարված ձևը՝ «ի կիսոցն»: Շարունակութիւն մեջ ևս տարբերութիւն կա. գիտական բնագրի «ապարանս շինէք»-ի փոխարեն պատառիկը տալիս է առավել բնագրիկ մի արտահայտութիւն. «ապարանս և սենեակս թաղատրաց և իշխանաց շինէք»: Այստեղ կարելի է վիճել, թե որն է նախնական, թեև նրանց միջև իմաստային էական տարբերութիւն չկա. պատառիկում մասնավորեցումն ընդգծված է: Ներկա դեպքում էլ մենք նախընտրութիւնը տալիս ենք նորահայտին, որովհետև տրամաբանական է են-

թաղրել, թե գիտական հրատարակության հիմք ձեռագրի բնօրինակողը վրիպել է և բաց թողել երկայուն ձեռագրի մեկ տող՝ ե՛ի ՍԵՆԵՄԿՍ ԹԱԳԱԽՈՐԱՅ ե՛ի ԻՇԽԱՆԱՅ: Նախադասության շարունակության մեջ ևս նկատելի տարբերություն կա. «և զկէսս տունս զաշտանաց և աղտեղութեան շինէք»-ի փոխարեն այստեղ կարդում ենք. «Եւ ի կիսոցն՝ որմ սնատանց և զաշտանատանց կարգեալք յարինին»: «Զկէսս» և «ի կիսոցն»-ի միջև եղած տարբերության մասին արդեն խոսվեց, դառնալով շարունակությանը՝ կարող ենք վստահությամբ ասել, որ նախընտրելին պատառիկի ընթերցումն է: Քանի որ խոսքը աղյուսի ու ֆարի մասին է, հարկավ, ճիշտ կլինեն «որմ» ընթերցումը, մանավանդ որ՝ հաջորդ բառերը տերմիններ են (սնատուն, զաշտանատուն): Ի վերջո, նախնական համարելու մեկ կո վան ևս կա. Փարպեցու լեզվին և ոճին խորթ է բառական կրկնությունը նախադասության մի հատվածում, իսկ գիտական բնագրում այդ անհարիրությունը կա (ապարանս շինէք... և... տուն... աղտեղութեան շինէք), մինչդեռ նոր բնագրում, առկա է կատարելապես հոմանիշ ուրիշ բառ՝ կարգել, յարինել (կարգեալք յարինին):

4. «և յարժաթոյ զկէսս ըմպելիս կազմէք, և զկէսս անօթս աղտեղութեան կազմէք» (80³²⁻³³):

Ափսոսանքով պետք է նշել, որ պատառիկում մեկ տող կտրված ընկած է, ուստի դժվարանում ենք ասել, թե վկայակոչված այս նախադասության սկզբի բառերը (և յարժաթոյ զկէսս) արդյո՞ք նույնությամբ են եղել այնտեղ: Դատելով նախորդ օրինակից, գիտական բնագրի «զկէսս»-ի փոխարեն «ի կիսոցն» պիտի ունենայինք: Կարևոր է հետևյալ պարագան. ինչպես ասվեց, նույն նախադասության մեջ բառական կրկնությունը Փարպեցու ոճին առանձնահատուկ չէ, մինչդեռ այստեղ նորից ունենք «ըմպելիս կազմէք» և «անօթս... կազմէք»: Պատառիկը ճշտում է ոճական այդ խաթարումը, մի դեպքում տալով «յարինէք», մյուսում՝ «կազմէք», որ և նախընտրելի է: «Ըմպելիք» բառի փոխարեն (ըմպակ, բաժակ) պատառիկը տալիս է «հանդերձ մեծապայծառ», որ «հանդերձ» նշանակում է արժաթից պատրաստված «սպասք, զարդ»²⁸, այն էլ՝ մեծապայծառ: Նախադասության երկրորդ կեսի «անօթս աղտեղութեան» արտահայտության դիմաց պատառիկը տալիս է նրանց իրական անվանումը՝ «խաղամանս և խրլանոցս արարեալ կազմէք»: Դժվար չէ կռահել, որ Փարպեցու պատմության հետագա խմբագիրները աշխատել են խուսափել նման տհաճ մասնավորեցումից. ի դեպ, չենք կարող հակառակը պնդել, որովհետև «խաղաման» և «խրլանոց» բառերը մեր մատենագրության մեջ սովորական և տարածուն գործածություն չունեն, հետևաբար ուշ շրջանի արտագրություն չեն կարող լինել:

Եթե առաջարկվող սրբագրություն-փոփոխությունները արտացոլենք գիտական տեքստում, ապա կունենանք. «Եւ [ի միոյն] աւծաթոյ փանդեմս մեծապայծառս յարինէք, ընդ նմին՝ խաղամանս և խրլանոցս արարեալ կազմէք»:

Նկատենք, որ վերականգնման մեջ մեկ հիմնական պայմանականություն կա՝ ի միոյն: Նախադասության երկրորդ կեսի «զկէսս»-ը պատառիկում չկա,

²⁸ Տե՛ս նշՔ, II, 41:

ուրեմն այն շկար և սկզբում, ապա «[ընդ ն]մին»-ի դոյությունը փաստում է, որ խոսքը նույն արժաթից պատրաստելու մասին է և ոչ՝ կիսից այս, կիսից՝ այլն լինելու, թեև բուն միտքը մնում է նույնը:

5. «Հրով՝ աստուածոցն զարջառս և զոշխարս խորովէք և եփէք» (80³³⁻³⁴):

Պատառիկը այս նախադասության մեջ ավելացնում է՝ «անուանեալս, ի ձէնջ պատուածս»: Նկատելու է, որ ավելացվողը ևրկաթագիր մեկ տող կարող էր կազմել, ուստի, համանաբար, վրիպմամբ բաց է թողվել: Նման դեպքեր շատ են հայտնի, ընդ որում տողը վերաբերում է «արջառ»-ին (զարջառ անուանեալս, ի ձէնջ պատուածս):

6. «և ջրով՝ զդաշտանս և զթարախս և զաղբս լուանայք, և զկէսն առանձինն և կամ խառնեալ ընդ գինի՝ ըմպէք, և ոչ զարհուրիք և սոսկայք» (80³⁴⁻³⁶):

Սույն հատվածում ևս խաթարում կա. սկզբում խոսում է ջրի մասին ընդհանրապես և ապա՝ կեսի, մինչդեռ համարենույթ նախորդ վկայակոչություններից գիտենք, որ Փարպեցին վիճելիքը ակնհայտ դարձնելու համար նախընտրում է ասել՝ կեսից այս եք անում, կեսից՝ այն: Այստեղ ևս նման հարցադրում էր սպասվում: Նորահայտ պատառիկը լիովին հաստատում է սրբագրելիքը՝ «ի ջրոց կիսոցն»: Սակայն շարունակության մեջ ինքը պատառիկն է խաթարված, ավելի ճիշտ՝ ընդօրինակելիս բաց է թողած մեկ տող, ուր պարտադիր պետք է լիներ «լուանայք» ստորոգյալը և «ի կիսոցն» հարաբերողը: Առայժմ անբացատրելի է մնում «արին ոշխարաց ա[...]

և ոչ զարհուրիք և սոսկայք» արտահայտությունը: Մենք հակված ենք դեպի առաջին ենթադրությունը և տողիմաստի վերականգնումը համարում ենք քննելի: Պատառիկի ընձեռած մյուս տարրնթերցումները սկզբունքային չեն, իսկ ետևառաջությունների առկայությունը իմաստային փոփոխություն չի բերում: Թեև ևս ենք համարում և «յոտս [մարդկ]ան» վերականգնումը (մարդկանց առաջ, ներկայությամբ), ուստի վաղաժամ է այն գիտական տեքստ մտցնել: Ակնհայտ է, սակայն, որ նախադասության այդ մասում էլ որոշակի տարրնթերցումներ են եղել:

7. «Եւ զի՞ ևս մի ըստ միոջէ հարկաւորիցիմք ասել և կամ թուել զանգագայութիւն ձեռ» (80³⁶⁻³⁷):

Գիտական բնագրի հրատարակիչները, ընդունելով Ն. Բյուզանդացու առաջարկած ոճական սրբագրությունը՝ «Եւ զի՞ ևս մի ըստ միոջէ»²⁹, ձեռագրերի «Եւ զի մի ևս մի ըստ միոջէ» ընթերցումը տողատակ են իջեցրել: Պատառիկը

29 Ն. Բյուզանդացի, Հայկական բառաքնություն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 82:

լիապես նույնական է ձեռագրերի հետ: Հավաստիանալու համար, թե տարբերակներից որն է ճիշտ, պետք է պարզել նախադասության բնույթը, եթե այն հարցական է, ապա ճիշտը Բյուզանդացու առաջարկած ուղղումն է «եւ զի՛ ևս...», բայց նույնքան և ավելի տեղին է հրամայական-արգելական ոճի կիրառումն այստեղ՝ «եւ զի մի՛ ևս մի ըստ միոջէ» (իմա՝ և որպեսզի մեկ առ մեկ հարկադրված չլինենք պատմել): Եվ իրոք, Փարպեցին կտրուկ եղանակով վկայակոչում է Վարդանին ու Վարդանանց, որոնք հրաժարվել են այդ խաբեությանը ծառայելուց: Նման ընկալման դեպքում բնագիրը սրբագրելու անհրաժեշտությունը վերանում է, մանավանդ որ պատառիկը ևս հաստատում է այդ: Ի դեպ, հրատարակիչները ուշադրություն չեն դարձրել, որ Բյուզանդացին օգտվել է այն ձեռագրից, ուր «զի» չի եղել, ուստի նրա գոյությունը ենթադրող գիտնականը անհրաժեշտ է համարել «զի» սրբագրել այնտեղ առկա «մի»-ն: Երբ ձեռագրում «զի» կար, սրբագրելիք այլևս ոչինչ չէր մնում, մանավանդ որ ն. Բյուզանդացին բավական թեական է հարցադրում: Փաստորեն նրա առաջարկությունը ճիշտ է, բայց ոչ փոխանակ «մի»-ի: 1904 թ. հրատարակության «զանգագայութիւնդ»-ի դիմաց պատառիկն ունի «զանգագայ ապշութիւն յիմարս», որ հետաքրքիր է իբրև տարբերակներից մեկի փաստ, թեև ըստ իմաստի նույնական:

8. «զոր արթուն և քաջ նահատակն Վարդան և նոցունց նմանիքն, որք ոչ կարացեալք այսպիսի խաբէութեան ծառայել՝ բողոքէին ձեզ հանապազօր, թէ սուտ են պաշտամունքդ ձեր և անմտաց վարդապետութիւնք և չլսէիք» (80³⁷—81²):

Նախապես դիտենք, որ «զոր արթուն և քաջ նահատակն» հատվածը պատառիկում չի ներկայացված՝ տողի անկման հետևանքով: Թյուրիմացություն պետք է համարել «նոցունց» բառի գոյությունը, որովհետև մինչև այդ վկայակոչված է «արթուն և քաջ նահատակն Վարդան», իսկ խոսքը նրա նմանների մասին է և ոչ՝ նրանց նմանների: Պատառիկը պահպանել է ճիշտ ու նախնական ընթերցումը՝ «նորին»: Նախընտրելի ենք համարում նաև պատառիկի «հանապազ»-ը, թեև դրանով բուն տեքստը որևէ իմաստային փոփոխության չի ենթարկվում (հանապազօր):

Ըստ պատառիկի, «անմտաց»-ից առաջ պետք է դրվի «մարդոց» (մարդոց անմտաց), որ միտքն ավելի պարզ է դարձնում:

9. «զի բռնութիւնք՝ զիրաւունս ոչ տան ճանաչել, որպէս և այժմ» (81²—3):

Նախ արձանագրենք, որ «զի»-ի փոխարեն պատառիկում ունենք «վասն զի», իսկ ապա, դատելով ողջ շարադրանքից, «բռնութիւնք» հոգնակի ձևի անհրաժեշտություն չկա, քանի որ առհասարակ բռնության է վերաբերում, այդ պատճառով էլ պատառիկի «բռնութիւն» եզակին ավելի տեղին ու նախընտրելի է: Հարկ չկա բացատրելու, որ ինքնին կվերանայվի և «տան»-ը, դառնալով «տա», ինչպես որ կա պատառիկում: Ի դեպ, վերջինիս մեջ բնագիրն ավելի որոշակի ու ավարտուն է. գիտական հրատարակության «որպէս և այժմ»-ի դիմաց այստեղ կարդում ենք. «որպէս և այժմդ իսկ շճանաչէք»: Վերջին բառը կրկնություն համարել չենք կարող, քանի որ արդեն դիմավոր ձևն է գործած-

ված, իսկ հատվածի բուն նպատակն էլ այդ է՝ այժմ էլ եք բռնություն գործադրում, ուստի իրավունք չեք հանաչում: Մասնակի սրբազրումներով, բերված հատվածը կլինի. «Վասն զի բռնութիւն զիրաւունս ոչ տա հանաչել, որպէս և այժմդ իսկ շնանաչէք»:

10. «Յաղագս որոյ ոչ հանդուրժեալք՝ ետուն զանձինս իւրեանց ի մահ և պատկեցան, որոց և մեք քաջալերիչք էաք և արդարեւ ճշմարիտ վարդապետք նոցա» (813-5):

Թեև պատառիկի առաջին տողը չի պահպանվել, այնուամենայնիվ, կարող ենք ասել, որ այնտեղ որոշ տարբերություններ կան է. այդ որոշակի երևում է «-ցեալք» բառակեանք, որ ամբողջության մեջ պիտի լինեն «խոստացեալք», իսկ նման պարագայում միանգամայն հասկանալի է «հանդուրժել» (զրված է՝ հանտուժել) անորոշ ձևի գործածությունը: Որևէ սկզբունքային բան չենք տեսնում «իւրեանց»-ի լինել-չլինելու մեջ: Իբրև շատ ավելի վաղ շրջանի ձեռագրի բնթերցում բառիս չլինելը կարելի է նախնական համարել: Նույնը չի կարելի ասել շարունակության մասին. «որոց և մեք քաջալերիչք էաք»-ը բավական անորոշ է, մինչդեռ հեղինակի խոսքը նրանց գործի (= շահագործելու, նահատակության) մասին է, ինչպես որ գտնում ենք պատառիկում՝ «որոց գործոց և մեք քաջալերիչք էաք և զաւրացուցիչք»: Եթե հիշենք, որ այս խոսքերն ասողը «ամենասուրբ երէց Ղեոնդն» է, ապա հասկանալի կդառնա և «զաւրացուցիչք» լինելը, ինչպիսիք իսկապես էին Ղեոնդն ու Ղեոնդյանք: Շարունակության մեջ բնագրային խաթարում է տեղի ունեցել: Փարպեցու խոսքը ոչ թե «արդարեւ ճշմարիտ վարդապետք» լինելուն է վերաբերում, այլ «արդար ուսուցիչք և ճշմարիտ վարդապետք» հանդիսանալուն, ինչպես և կա նորահայտ պատառիկում: Խաթարումն առաջացել է շատ սովորական ճանապարհով. բնօրինակողը վրիպմամբ բաց է թողել «ուսուցիչք»-ը և ակամայից ստացել «արդարեւ» (արդար+և): Հետագա բնօրինակությունների ժամանակ այլևս ոճական հարթեցում է տեղի ունեցել, որը և հասցրել է գիտական հրատարակությունում առկա ձևին: Հարկավ, անհրաժեշտ է սրբագրել հատվածը:

11. «Եւ ասացեալ զայս ամենայն սրբոյ առն աստուծոյ Ղեոնդի՝ որպէս ընդ մի բերան գովեցին սուրբ քահանայքն մեծաձայն բարբառով և ուրախ եղեն յոյժ» (816-8):

Հայտնի է, որ վաղ միջնադարյան բնագրերի հետագա փոփոխության պատճառներից մեկը լուսանցագրությունների ներառումն է բնագրի մեջ: Ներկա դեպքում դործ ունենք հենց այդպիսի բացորոշ լուսանցագրության հետ՝ «զայս ամենայն սրբոյն առն աստուծոյ Ղեոնդի», զրված՝ Ղեոնդ երեցի խոսքի վերջը շեշտած լինելու համար: Պատառիկը գերծ է այդ բնօրինակությունից, և չպահպանված մեկ տողում կարող էր տեղավորվել միայն «Եւ ասացեալ, որպէս ընդ մի»: Այս տողի առկայությունը պարզորոշ է դառնում հաջորդ տողի սկսվածքից՝ բերան գովեցին..., իբրև «ընդ մի բերան»-ի շարունակության:

Հաջորդ լրացում-ճշգրտումը սոսկ բառական է և ոչ էական. «սուրբ քահանայքն»-ի փոխարեն պատառիկը տալիս է «ամենայն սուրբ քահանայքն», «ուրախ եղեն յոյժ»-ի փոխարեն՝ «ուրախ եղեն»: Սրանք ապացուցելի ճշգրտ-

տումներ չեն, քանի որ որևէ երանգ չեն փոխում, բայց որովհետև դոնում ենք գիտական հրատարակության հիմք ձևադրից շուրջ 600—700 տարի առաջ գրված պատառիկում՝ ընդունելի ու նկատելի են:

12. «Եւ լուեալ զմեծաբարբառ զովութիւն սրբոցն, և զբերկրումն երեսաց նոցա տեսեալ անօրէն Միհրնէրսեհի և այլ աւագանւոյն Արեաց, որ նստէին առաջին նորա՝ ի ցասումն բարկութեան եղեալ, ասէ ցնոսա» (818—11):

Սույն հատվածում էական փոփոխությունների անհրաժեշտություն չկա, իսկ պատառիկի ունեցած տարբերությունները աննշան են. այստեղ հրատարակության «անօրէն Միհրնէրսեհի» դիմաց առկա է «անաւրէն իշխանին Միհրնէրսեհ» (գրված է՝ Միհրնէրսեհ), որ առումով ավելի հարազատ է շարունակությանը՝ «աւագանւոյն»: Փարպեցին այդպիսի արտահայտություններ ուրիշ հատվածներում էլ ունի, այսպես՝ «Եւ լուեալ... հազարապետին Արեաց Միհրնէրսեհի, և զամենայն զրանն աւագանւոյն...» (էջ 79 22—24):

էական չէ նաև «արեաց» բառի գոյություն-չգոյությունը. պատառիկը այն շունի: Կարծում ենք, որ ելնելով Փարպեցու մասնավորեցման սկզբունքից, կարելի է համարել բնագրային, իսկ չգոյությունը պատառիկում՝ երբեմնի գրչական վրիպման արդյունք:

Միակ համեմատարար կարևոր տարբերությունը «գրգռեալ» թե «եղեալ» բառերի մեջ է. ո՞րն է ճիշտ՝ «ի ցասումն բարկութեան եղեալ», թե՞ «ի ցասումն բարկութեան գրգռեալ»: Դատելով երկախոսությունների՝ նախորդ հատվածների գոյության փաստից՝ նախընտրելին «գրգռեալ»-ն է, քանի որ մինչ այդ բառերի մեջ է. ո՞րն է ճիշտ՝ «ի ցասումն բարկութեան եղեալ», թե՞ «ի ցասումն մեջ»:

Ուրեմն, քիչ թե շատ կարևոր առաջարկելիք փոփոխությունը բերված հատվածում «իշխանին» բառի մուծումն է բնագիր և «եղեալ»-ի փոխարինումը «գրգռեալ»-ով:

13. «Ոչ հրամային մեզ օրէնքն մեր ցասնուլ ումեք, մինչ չե ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա. այդ՝ զուարթացեալս իմն տեսաք զձեզ ընդ խօսս աշխարհակորուսիդ այդորիկ...» (81 11—13):

Վկայակոչված հատվածի միտքը միանգամայն հասկանալի է, սակայն, կարծում ենք, «մինչ չե ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա»-ն ավելի հստակ ու մեկին կլիներ, եթե «լուեալ»-ից հետո ունենայինք «իցէ». զրանով և՛ քերականորեն, և՛ իմաստային առումով բնագիրը պարզ կհնչեր: Բարեբախտաբար պատառիկը այդ ընթերցումն ունի, որը և պետք է մուծվի բնագիր: Սակայն նույնը չենք կարող ասել հաջորդ տարբերության մասին: Միհրնէրսեհը Ղևոնդ երեցին հարցնում-հանդիմանում է, թե «ընդ խօսս աշխարհակորուսիդ» ձեզ «զուարթացեալ իմն տեսաք», որ նշանակում է՝ մի տեսակ զվարթացած, գրեթե զվարթացած, նույնիսկ (անգամ) զվարթացած: Ըստ բնագրի «իմն»-ի գործածությունը միանգամայն տեղին է, իսկ պատառիկի «զուարթացեալս իմ»-ը (իմա՝ ես զվարթացեալս)՝ ակնհայտ սխալ, քանի որ ստորոգյալը հոգնակի է (տեսաք), ուրեմն այդպես ընկալելու համար «մեր» պիտի ունենայինք:

Համեմատաբար էական ալլընթերցում ունենք (ճիշտը՝ պիտի ունենայինք) «աշխարհակորուսիդ» բառից հետո: Այստեղ կարդում ենք. «ընդ խառն աշխարհակորոյս կոր...», որ պիտի շարունակվեր «կործանումի ալլորիկ»: Թե ի՞նչ նորութիւն կրեբեր հիշյալ շարունակութիւնը՝ դժվար է ասել: Դատելով «աշխարհակորուսիդ» և «աշխա[ր]հակորոյս» բառերի վերջավորութիւն տարբերութիւնից, կարելի է ենթադրել, որ պատառիկի տեքստում մի փոքր ավելի նկարագրական արտահայտութիւն է եղել:

Այսպիսով, հիշյալ ճշգրտումները ի մի բերելով՝ կարելի է Փարպեցու պատմութիւն հատվածը սրբագրել այսպես.

«...և դարձեալ, յորմէ ծնանի՝ զնոյն ուտել անխնայ և ապականել ոչ պատկառէ: Արդ, յամենայն նիւթս հուր, ապա ուրեմն՝ ամենայն նիւթք յերկրի աստուածք. ապա թէ ալլալէս գիտէք, որպէս և էդ իսկ և տեսանէք, ընդէ՞ր կուրացեալ մտաւր զկէս մասն յաստուծոցն պատուեալ ի շրեղութեան գործ մատուցանէք, զկէսն՝ ծախեալ թշնամանէք: Որպէ՞ս յաղիւսոց և ի քարանց ի կիսոցն ապարանս և սենեակս թաղաւորաց շինէք, և ի կիսոցն՝ որմ սնատանց և դաշտանատանց կարգեալք յարինին: Որպե՞ս ի միոյն արծաթոյ (?) հանդերձս մեծապայծառս յարինէք, ընդ նմին՝ խաղամանս և խլնանոցս արարեալ կազմէք: Հրով՝ աստուածոցն զոշխարս և զարջառ անուանեալս, ի ձէնջ պատուածս խորովէք և եփէք, ի ջրոց կիսոցն՝ զդաշտանս և զթաբախս վիրաւորաց և զաղբս լուանայք և զկէսն՝ առանձինն և կամ խառնեալ ընդ գինի, ըմպէք յոտս մարդկան (?), և ոչ սոսկայք և զարհուրիք:

Եւ զի մի՛ ևս մի բատ միոջէ հարկաւորիցիմք ասել և կամ թուել զանդգայ ապշութիւն յիմարս, զոր արթուն և քաջ նահատակն Վարդան և նորին նմանիքն, որք՝ ոչ կարացեալք այսպիսի խաբէութեան ծառայել, բողբոջէին ձեզ հանապազ, թէ՛ սուտ են պաշտամունքդ ձեր և մարդոց անմտաց վարդապետութիւնը: Եւ չլսէիք, վասն զի բռնութիւն զիրաւունս ոչ տա ճանաչել, որպէս և այժմդ իսկ չճանաչէք: Յաղագս որոյ ոչ խոստացեալք հանդուրժել՝ ետուն զանձինս ի մահ և պսակեցան, որոց գործոց և մեր քաջալերիչք էաք և զաւրացուցիչք՝ որպէս զարդար ուսուցիչս և զճշմարիտ վարդապետս:

Եւ ասացեալ՝ որպէս ընդ մի բերան, գովեցին ամենայն սուրբ քահանայքն մեծաձայն բարբառով և ուրախ եղեն: Եւ լուեալ զմեծաբարբառ գովութիւն սրբոցն և զբերկրումն երեսաց նոցա տեսեալ անաւրէն իշխանին Միհրնէրսեհ և այլ աւագանւոյն Արեաց, որ նստէին առաջի նորա՝ ի ցասումն բարկութեան զրդոեալ, ասէ ցնոսա. «Ոչ հրամայեն ձեզ արէնքն մեր ցասնուլ ումեք, մինչ չե ինչ լուեալ իցէ ի բերանոյ նորա: Արդ՝ զուարթացեալս իմն տեսաք զձեզ ընդ խառն աշխարհակորոյս կործանումիդ ալլորիկ...»:

Հին պատառիկների ուսումնասիրությունը ուշադրավ է նաև հայոց լեզվի պատմության առումով: Այստեղ ակնկալելի են բառազանձային նորություններ, բերականական ինքնատիպություններ, վաղ շրջանի բարբառայնություններ և այլն: Պարզվում է, որ Փարպեցու Պատմության այս ոչ մեծածավալ պատառիկը նշանակալի հետաքրքրություն է ներկայացնում և նշված խնդրի առնչությամբ: Ուսումնասիրությունն այստեղ քացահայտեց այնպիսի նոր բառեր կամ

բառարարություններ, որոնք արձանագրված չեն մեր առավել հեղինակավոր բառարաններում: Ստորև վկայակոչենք այդ բառերը:

Սնատուն. ՆՀԲ-ը և Մալխասյանցը շունեն, բառիս գոյությունն առաջին անգամ է արձանագրվում: Դատելով գործածության տեղից՝ որոշակի իմաստ ունեցող տերմին է (ի կիսոցն որմ սնատանց և...): Փոխարինում է Փարպեցու գիտական հրատարակության մեջ եղած «տուն աղտեղութեան» հասկացողությանը: Դիտելու է, որ «աղտեղութիւն» բառը գործածական է այլևայլ իմաստով՝ աղտ, աղտեղություն, արատ, աղբ, անսրբություն, պղծություն (ՆՀԲ, I, 45): Սակայն չենք կարող այս նշանակություններից որևէ մեկը դիտել իբրև «սին» բառի լիարժեք հոմանիշ, որ նշանակում է՝ սնտի, ունայն, թափուր, զուր, դատարկ, նանիր: Թերևս կարելի է ենթադրել, թե «սնատուն» ասելով ինչ-որ պաշտամունքային կառույց, տեղի նկատի ունի, որին գերադասում է «սին» հորջորջել: Բայց նման ենթադրությունը տեքստից չի բխում. այստեղ «սնատունն» ու «ղաշտանատունը», երկուսն էլ իբրև «աղտեղության տուն», հակադրված են «ապարանքներին» ու թագավորաց կամ իշխանաց «սենյակներին», որոնք նույն քարով են կառուցվում: Ուրեմն՝ խոսքը կոնկրետ նշանակություն ունեցող հաստատության, տերմինի մասին է: Քանի որ Պարսկաստանում «ղաշտանատներ» իրոր կային, ուրեմն եղել են նաև «սնատներ»: Նախապես մենք նույնիսկ հակված էինք կարծելու, թե գործ ունենք ոչ թե «սին», այլ «սեն» բառի հետ, որ մեկ անգամ գործածված է մեր մատենագրության մեջ և նույնանում է վրացերեն სენი -ին (ախտ. հիվանդություն իմաստով)³⁰: Իհարկե, շատ հարմար կլինեի «սնատունը», հասկանալ իբրև «ախտատուն», «հիվանդատուն», «բորոտանոց» և այլն, բայց ինչպե՞ս կարող էր հայերենում «սեն»-ը «սն» դառնալ, ինչ վրացերենում բնականոն է (հմտ. სნეული): Կարծում ենք, որ բառս ղեռ կարող է իմաստի ճշտման:

Դաշտանատուն. Վերոհիշյալ բառարանները այսպիսի բառ չգիտեն, թեև նրա բաղադրիչները առանձին-առանձին քաջ հայտնի են. ՆՀԲ-ում (I, 595) և այլուր վկայակոչված է և Փարպեցու բնագիրը, ուր այս բառը հանդիպում է երկու անգամ: Ի տարբերություն նախորդի, այս բառի իմաստը շատ որոշակի է, և նորը ոչ թե բառիմաստն է, այլ ինքը բառարարությունը (գիտ. հրատ. մեջ ունեինք՝ տուն դաշտանաց, պատառիկում՝ դաշտանատուն)³¹:

Խաղաման. Նախորդի նման բաղադրիչներով հայտնի բառ է, իսկ բառարարումը՝ անծանոթ բառարանագիրներին: «Խաղ»-ը (խօղ) նույն «խօխ», «խուխ» բառն է (բարբառներում՝ «խորխ»): «Խաղ»-ը բառիս ոչ հաճախագեպ գործածվող ձևն է, դրանով իսկ ուշագրավ³²: Ինչպես արդեն նշել

³⁰ ჯანთლის ცხოვრების ძველი სომეხური თარგმანი, თბ., 1955, გვ. 218, հմտ. ლ. Աნათ-
ქიანი, ՀԱԲ, VI, 182: Այստեղ տրված ստուգաբանությունը (საღ-ფერო) համოզիչ չէ (այդ մա-
սին գրում է ինքը ლ. Աნათქიანი, տե՛ս նրա՝ Հայոց լեզվի պատմություն, II, Երևան,
1951, էջ 225), հմտ. Ի. Արուլան, Քարթլիս ցხოვრებაჲი კამ վრաց պათმության հին հայե-
რեն թარգմანություն, «Գիտ. նյութերի ժողովածու», № 1, 1941, էջ 39:

³¹ ლ. Աნათქიანი «თონი დაშტანաց»-ը բացատրում է իբրև «արտաքინო» (ՀԱԲ, II, 412),
որ համոզիչ չէ:

³² Հմտ. Նուայր Բյուզանդացի, Հայկական բառաքնություն, էջ 76 (№ 72):

ենք, «խաղաման» ունեցող նախադասությունը Փարպեցու հրատարակության մեջ չկա, իսկ քանի որ այլուստ հայտնի չէ, ապա առ այսօր հայտնի գործածության միակ դեպքն է: Գծրախտաբար, մենք հնարավորություն չունենք ճշտելու, թե ամանիս գոյությունը հայտնի է պահլավերենին կամ հնագիտությանը, իսկապե՞ս խաղ||խուխ-ը ծագում է պլսկ. *خو*-ից³³: Խ(ը)լնանոց. Գործածված է «խաղաման»-ի հետ նույն նախադասության մեջ. իբրև հավասարապես աղտեղի, անարժան աման: Առաջին կեսը «խլինք» կամ «խլինք» բառն է, եզական ձևը՝ խլին: Բառարաններին «խ(ը)լնանոց» բառն անծանոթ է. «ը» գաղտնավանկի բացումը պայմանավորված է այլ ձայնավորների շղջությունով և ոչ տողադարձով կամ գրչության հետ կապված այլ պարագայով:

Այսպիսով, վկայակոչված շորս բառն էլ անծանոթ է մեր բառարանագրությանը և նորույթ լեզվի բառազանձում, կամ, ինչպես լեզվաբանական գրականության մեջ է ասվում՝ նորագյուտ բառ:

Այժմ անդրադառնանք բարբառային ձևերի գործածության փաստին: Վաղ շրջանի պատառիկներում, հասկանալի պատճառով, այդպիսիք քիչ են սպասելի, բայց այնուամենայնիվ՝ կան: Արդեն նշել ենք, որ հրապարակի վրա եղած «Յաղագս որոյ ոչ հանդուրժեալք՝ ետուն չանձինս իրեանց ի մահ...» (813—4) նախադասությունը մեր պատառիկում այլ խմբագրությամբ է ներկայացված՝ «[Յաղագս որոյ ոչ խոստա]ցեալք հանառութել՝ ետուն զանձինս ի մահ...» (I, 1): Թե ինչում է կայանում շարադրական տարբերությունը՝ վերևում նշվեց: Այստեղ ուշադրավր «հանառութել» ձևն է: Բառս վկայված է V դարի հուշարձաններով՝ իբրև «հանդուրժել»³⁴, իսկ Փարպեցու պատառիկում, գրավոր մատենագրության մեջ առաջին անգամ, հանդես է գալիս *դ>տ* խլացմամբ և «ը»-ի անկմամբ՝ հանառութել: Արդ, ինչպե՞ս բացատրել այս փոփոխությունը: Կարող է լինել երկու մեկնաբանություն. բառիս ստուգաբանությունը տակավին վերջնականապես ճշգրտված չէ, իսկ ենթադրությունների մեջ կա և այսպիսին՝ «հան մասնիկով դուրժ <դուժ = սանս. դուշ < հանդարտիլ, խաղաղիլ> բառից»³⁵: Եթե այս վարկածը հաստատվեր, ապա «հանառութել» ձևը կարելի էր գիտել իբրև առավել հնագույն (արխայիզմ), զուգահեռներ փնտրելով միայն *դ>տ* խլացման համար: Սակայն, մեր համոզմամբ, այստեղ կարող է առաջադրվել և նրկրորդ հավանական վարկած. «կ» ճյուղի բարբառների որոշ խոսվածքներում (Ախալքալաքի) այսօր էլ «հանառութել» են ասում, ուր օրինաչափ է ինչպես *դ>տ*, այնպես էլ *ր>*—հնչյունափոխությունը: Մեր մատենագրության պատմության մեջ և վիճագիր արձանագրություններում բարբառային ձևերի օգտագործման բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի, որոնց ն. Մառք вульгарная форма էր կոչում: Զարմանալու ոչինչ չկա, եթե խորհենք, որ Փարպեցու հնագույն պատառիկում ավանդված ենք գտնում հենց բարբառային հնչումը: Այս նույն տեքստում առկա է և մեկ այլ բառի ինքնատիպ գրություն՝ աշխահակոռոյս-ի փոխարեն աշխահակոռոյս: Իհարկե, դյուրին կլիներ այն ընդունել իբրև գրչի սովորա-

33 Հմմտ. Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, III, 654:

34 Վկայակոչությունները տե՛ս նշԲ, II, 45:

35 Տե՛ս Հ. Անտոյան, ՀԱԲ, IV, 125:

կան վրիպում, դրանով իսկ՝ հարցը սպառված համարել: Բայց տակավին քննելի է, թե նորից բարբառային գրության հետ գործ չունենք, քանի որ այս օրինակը եզակի չէ: Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» ձեռագրում ևս բազմիցս հանդիպում ենք «աշխահ» գրության³⁶, որ կրկնված են գտնում նաև Փիլոն Հերբայեցու «Ճառք»-ում³⁷: Ընդ որում, երկու հեղինակի հայերեն թարգմանության ձեռագրերում էլ գրության այս ձևը պատահական չէ, քանի որ երբեմն նույն էջում ունենք «աշխահ» և «աշխահ», ավելին՝ Փիլոնի «Կեանք իմաստնոց» ճառի գրիչը նախապես գրել է «աշխահ», իսկ հետո դարձրել «աշխահ», հրատարակիչների խոսքով «քերելով զնախ գրեալ Ե տառ» (էջ 33, ծան. 1): Նման գրություն հատուկ է «Ճառքի» համեմատվող ձեռագրերից մեկին (տե՛ս էջ 143, ծան. 4):

Ուրեմն, կարելի է վստահ ասել, որ մեր պատառիկի «աշխահակորոյս»-ը պատահական չէ և իր զուգահեռն ունի այլ ձեռագրերում: Իսկ քանի որ այդ ձեռագրերը տարբեր ժամանակների ու գրիչների արտագրանք են, ապա բառիս այս ինքնատիպ գրությունը բացատրելի է միայն պատմական Հայաստանի որոշ գավառների բարբառային ինքնատիպությամբ: Դժբախտաբար, հիշյալ երեք անկախ աղբյուրների ձեռագրի գրչության վայրի մասին քիչ գիտենք, այլապես հարցը ինքնին կմասնավորանար, պարզելով թե՛ որ բարբառին հատուկ լինելը, թե՛, մասնավոր, պատառիկիս որտեղ գրվելու պարագան: Նկատառելի է միայն, որ Կուզի «Հակաճառության» ձեռագիրը (այժմ՝ Մատենադարան, № 1958) X—XI դարի մագաղաթյա հնագույն գրչագրերից է: Այստեղից բխում է, որ լեզվական իրողությունը գրաված է վաղ շրջանի ձեռագրերում և որ, նաև ըստ գրչության, մեր պատառիկն ու «Հակաճառության» ձեռագիրը իրար ժամանակակից են:

Ի վերջո, պատառիկներ ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է անգրագանալ ն կետադրությանն ու տրոհության նշաններին, քանի որ այդ ամենը կարող է օգտակար լինել գրչության ժամանակի հետ կապված հարցեր արծարծելիս³⁸: Փարպեցու պատմության այս ոչ մեծ պատառիկը հարուստ է և կետադրության նշաններով: Ընդամենը մեկ թերթում գործածված են այնքան նշաններ, որքան երբեմն դժվար է լինում գտնել հին ձեռագրի մի պրակի մեջ: Պարբերության վերջում մեկ անգամ գործածված է երկու կետանոց վերջակետ, գրված վերջին տառից մեկ տառաշափ հետո և տողի վերին եզրին հավասար. «...եի ԶԾՇՄԱՐԻՏ ՎԱԴԱՊԵՏՍ: (I 1բ): Նույն գիրքով հանդիպում է և միջակետի գործածություն (ՊԸՍԱԿԵՅԱՆ., I 1բ): Սակայն կան և այլ դեպքեր. մեկ կետը գրվում է նաև տողի ստորին եզրին (Ի ՅԱՍՈՒՄՆ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐԴԸՌԵԱԼ. I 2ա) կամ՝ բուն տողամիջում (ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՆԻԻԹՍ ՂՈՒՐ., ԱՅԴՊԷՍ ԳԻՏԷՔ. II 1բ, ԽԱԻՂԱՄԱՆՍ. ՎԻՐԱԻՈՐԱՅ. II 2ա, ԽԱԲԷՈՒԹԵԱՆ ՍԱՌԱՅԵԼ. ԵԻ ԶԼՍԷՔ. II 2բ), բնդ որում նախավերջին օրինակի դեպքում միջակետը քառակուսի տեսք չունի, այլ՝ կլոր կետ: Պատառիկում երեք անգամ ստորակետ է հանդի-

³⁶ Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեփանդեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ ծ. վարդապետի և Երուանդ վարդապետի, էջմիածին, 1908, էջ 216₄, 297₁₀, 300₃ և այլն (հմմտ. Հ. Անադյան, ՀԱՐ, I, 396):

³⁷ Փիլոնի Հերբայեցոյ ճառք..., Վենետիկ, 1892, էջ 33, 143: Հմմտ. Հ. Անադյան, անդ:

³⁸ Միջնադարյան կետադրությանը վերաբերող նախնական հաղորդում, տե՛ս Հ. Մխիթարյան, Կետադրական նշանները հայերենում, Հ. Ա., 1971, № 4—6, էջ 190—206:

պում (ՅԱՄՆՈՒԼ ՈՒՄԵՔ [ՄԻ]/ՆԶ, I 2ա, ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԻԻԹՔ, II 1բ, ՆՄԱ/-
[ՆԻՔՆ], ՈՐՔ II 2բ):

Առողջանության նշանի գործածության հանդիպում ենք մեկ անգամ, որ
երկու տառի տարածություն ծածկող նշան է, դատելով տեղից՝ շեշտի կամ
բացականչականի նշանակությամբ, աջից ձախ վայրընթաց թերություն (ե՛ր
ՋԻ/ՄԻ ԵԻՍ ՄԻ ԸՍՍ ՄԻՈՋԷ I 1ա):

Այս նշանների համադրությամբ այլ պատահիկներում ու հին ձևադրե-
րում հանդիպող նշանների հետ նկատելիորեն կօդնի նրանց գործածության
պատմությունն ուսումնասիրելուն, մանավանդ երբ նկատի առնվեն հայոց հին
քերականների աշխատություններով ավանդված սահմանումներն ու բնութա-
գրումները:

П. М. МУРАДЯН, К. Н. ЮЗБАШЯН

НОВООТКРЫТЫЙ ФРАГМЕНТ «ИСТОРИИ» ЛАЗАРА ПАРБЕЦИ

(Р е з ю м е)

Настоящий фрагмент «Истории» Лазара Парбети сохранился в виде защитных листов рукописи А-82 Института востоковедения АН СССР в Ленинграде. Рукопись датируется XIV в. (до 1338 г.), защитные листы — X—XI вв. Текст Лазара Парбети написан на пергамене, письмо — прямоугольный еркатагир. Отрывок соответствует стр. 80 33—37, 38—81 5, 7—13 издания 1904 г. Статья содержит публикацию фрагмента, анализ разночтений и реконструкцию текста в пределах данного отрывка.

Новооткрытый фрагмент позволяет внести существенные коррективы в имеющийся текст, содержит слова, не учтенные в глоссариях, и диалектизмы. Фрагмент изобилует знаками пунктуации.

P. M. MOURADIAN, K. N. YOUZBACHIAN

LE FRAGMENT DERNIÈREMENT DÉCOUVERT DE L'«HISTOIRE» DE LAZARE PARBETSI

(Résumé)

Le présent fragment de l'Histoire de Lazare Parbetsi a été conservé sous forme de feuille de garde du manuscrit A-82 de l'Institut d'Orientalisme de l'Académie des Sciences de l'URSS à Léningrad. Le manuscrit date du XIVe siècle (avant 1338), pages de garde du Xe—Xle siècles. Le texte de Lazare Parbetsi est écrit sur du parchemin, écriture: erkataguir rectangulaire. Le fragment correspond aux pages 80 33—37, 38 et 81 5, 7—13 de l'édition de 1904. L'article comporte la publication du fragment, l'analyse des variantes et la reconstitution du texte dans les limites du fragment en question.

Ce nouveau fragment permet d'apporter d'importants correctifs au texte existant, il comporte des mots non cités dans les glossaires et des formes dialectales. Les signes de ponctuation y abondent.